

QuAdeRns

Aigua i ciutat:

els recs de Banyoles, història i futur

Aigua i ciutat:

els recs de Banyoles, història i futur

Quadern... {34

Aigua i ciutat: els recs de Banyoles, història i futur

Banyoles, 2014

EDITORS: Joan Nogué, Carles Puncernau

AUTORS: Lídia Donat, Ramon Folch i Guillén, Jeroni Moner Codina, Guerau Palmada, Lluís Pau Gratacós, Xavier Solà

CORRECCIÓ LINGÜÍSTICA: Esteve Serra

IMATGE DE LA COBERTA: El límit del rec Major (fotografia de Harold Abellan)

EDITA: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles
Plaça de la Font, 11 - 17820 Banyoles - Tel. 972 57 23 61
www.cecbanyoles.cat
cecbanyoles@cecbanyoles.cat

SUPORT: Patronat Francesc Eiximenis de la Diputació de Girona
Institut Ramon Muntaner

COL-LABORA: Ajuntament de Banyoles

DIRECCIÓ DELS QUADERNS: M. Àngels Juanmiquel (CECB)

COMITÈ EDITORIAL: Joan Anton Abellan (president del CECB), Jordi Galofré, Mariona Juncà, Julià Maroto, David Masgrau, Jeroni Moner, Pere Noguèr, Carles Puncernau, Elisabet Saus (vocals del CECB)

MAQUETACIÓ I DISSENY DE LA COBERTA: Estudi Oliver Gràfic
972 58 11 03 - estudi@olivergrafic.com

IMPRESSIÓ: Gràficolor Banyoles
Ctra. Vilavenut, 212 - Nau 4 -17820 Banyoles - Tel. i Fax 972 57 27 53
graficolorbany@telefonica.net

ISBN: 978-84-617-1316-5
DIPÒSIT LEGAL: GI.1697-2014

Índex

Presentació	7
Introducció	9
L'aigua: recurs bàsic abundantment escàs	13
Ramon Folch i Guillén	
L'aprofitament de l'aigua de l'estany de Banyoles: els recs en la formació de la ciutat	19
Jeroni Moner Codina	
L'aigua com a conflicte legal. Perspectives històriques i de present	51
Lluís Pau Gratacós	
Els molins: construccions, tipologies i usos	67
Lídia Donat i Xavier Solà	
Molins, tints i fargues dels recs de Banyoles (segles XIV-XVIII)	85
Guerau Palmada	

Presentació

Teniu a les vostres mans un nou volum de la col·lecció «Quaderns» que, com ja va sent habitual, recull les ponències del darrer Col·loqui de Tardor. I de la mateixa manera que l'anterior, amb l'excusa del 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles i partint d'un concepte global de territori, com és el de Catalunya, s'endinsava en la història de la vila banyolina, en aquest nou volum, que porta per títol genèric «Aigua i ciutat», afrontem amb el mateix plantejament un tema molt arrelat a la nostra ciutat, i d'aquí el subtítol que l'acompanya: «Els recs de Banyoles, història i futur».

En el text preliminar, Ramon Folch i Guillen, divulgador científic, doctor en biologia, socioecòleg i especialista en recerca i gestió territorial, urbanística i energètica, i gran coneixedor de la nostra realitat comarcal —fou el director de l'equip redactor del Pla Director Urbanístic (PDU) del Pla de l'Estany, en el qual es varen establir les directrius per a coordinar l'ordenació urbanística de la comarca—, ens introdueix, sota el títol «L'aigua: recurs bàsic abundantment escàs», en el tema de l'escassetat de l'aigua, al qual moltes vegades no donem la importància que té, i menys en una ciutat com la nostra, en què, per sort, no en manca.

A continuació, l'arquitecte Jeroni Moner fa un recorregut per la història dels diferents recs que conformen la xarxa banyolina i dels molins que n'aprofitaven l'aigua des de l'època medieval, en la seva exposició sobre «L'aprofitament de l'aigua de l'estany de Banyoles: els recs en la formació de la ciutat».

En un treball d'aquestes característiques, no hi pot faltar l'aspecte legal d'un estany com és el de Banyoles i els seus recs, la condició de bé comunal i de bé registral de la seva aigua, i les conseqüències d'aquesta condició, amb un repàs de tot el procés històric fins a arribar a la situació actual. I ningú no coneix millor aquest tema que Lluís Pau, advocat i autor d'una tesi doctoral sobre l'aprofitament i l'evolució jurídica de la titularitat de l'estany de Banyoles, que tracta de «L'aigua com a conflicte legal. Perspectives històriques i de present».

I parlant de l'aigua i el seu aprofitament, és imprescindible fer un breu repàs als diferents enginys que se'n nodreixen i fan servir la seva força. Per això hem comptat amb Lídia Donat i Xavier Solà, de l'Associació d'Història Rural, que ens els expliquen en la seva ponència «Els molins: construccions, tipologies i usos».

I per últim, un estudiós comarcal com és Guerau Palmada, llicenciat en història de l'art, completa el panorama comarcal incidint en alguns d'aquests enginys i fent una relació detallada dels «Molins, tints i fargues dels recs de Banyoles (segles XIV – XVIII)».

Evidentment, la lectura d'aquest Quadern no reflecteix al cent per cent el que va representar aquest col·loqui, que va cloure la jornada de treball amb un debat que portava per títol «Aigua i ciutat. Present i futur dels recs» i que, moderat pel naturalista Josep Maria Massip, i amb les intervencions del paisatgista Martirià Figueras, l'arquitecte Esteve Corominas, l'ambientòleg Moisès Jordi i el regidor de Medi Ambient de l'Ajuntament de Banyoles, Jordi Bosch, va voler copsar quin és el futur que es preveu per a la ciutat.

Ni tampoc es pot reflectir en aquest llibre el que va representar el punt i final d'aquest XX Col·loqui: la sortida que es va fer el diumenge al matí guiats per un gran coneixedor del tema com és Jeroni Moner —tal com va quedar demostrat el dia anterior en la seva conferència. Vam resseguir amb ell un dels recs principals que surten de l'estany, al llarg del qual vam visitar la zona de generació d'energia de la farinera Surribes i el molí de la plaça Major, un dels dos únics molins que han conservat el sistema hidràulic, i també l'anomenat molí de la Victòria, el restaurat salt d'aigua de can Pujol i les diferents hortes i safareigs, públics i privats, que encara avui en dia es poden veure al llarg de tot el recorregut.

En resum, fou un col·loqui que va aconseguir el seu objectiu: apropar el públic en general a la història de la ciutat a través dels seus recs, uns recs que, encara que no ho sembli, recorren un total de 33 kilòmetres de la superfície de la ciutat de Banyoles.

Joan Anton Abellan Manonellas

President del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

Introducció

La ubicació geogràfica de Banyoles està íntimament lligada a l'aigua. No debades l'abat Bonitus, al segle IX, va construir el monestir benedictí prop de les aigües de l'estany per a treure'n benefici, no solament per poder beure i regar sinó, probablement, pensant a obtenir-ne un profit econòmic. Tot fa pensar que els primers recs anaven en la direcció del monestir i que quan la vila es va ampliar es van crear nous recs per tal de fer-hi arribar l'aigua que calia per a satisfer les seves necessitats.

Pensant en aquest lligam, el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, de forma conjunta amb el Departament de Geografia de la Universitat de Girona, va voler dedicar el seu XX Col·loqui de Tardor a aquest tema i el va titular «Aigua i ciutat: els recs de Banyoles, història i futur». Poques ciutats, tant dintre com fora de Catalunya, poden gaudir d'una trama de recs dins del seu teixit urbà amb la qual han conviscut al llarg de deu segles de forma tan útil i profitosa per als seus vilatans.

Com el seu títol indica, el col·loqui versà sobre l'estudi del paper de l'aigua i de les infraestructures hidràuliques —captacions, recs, molins, fàbriques, etc.—, en el desenvolupament històric de les estructures socials i econòmiques locals i en la configuració de l'àrea urbana de Banyoles, sempre en el context de l'evolució històrica del territori i sobre la base d'un ús multidimensional —sovint conflictiu— del recurs aigua.

Així doncs, els dies 22, 23 i 24 de novembre de 2013 es va dur a terme aquest col·loqui al museu Darder de Banyoles. Es va inaugurar el divendres dia 22 amb una conferència a càrrec del Dr. Ramon Folch i Guillen, amb el títol «L'aigua, recurs bàsic abundantment escàs», en la qual ens va donar una visió general del malbaratament a què està sotmesa l'aigua per la seva mala gestió, que va fer pensar a tots els assistents. Va ser una reflexió sobre el paper de l'aigua en les poblacions, en la indústria i en l'agricultura, i sobre la creixent escassetat relativa de l'aigua potable malgrat l'abundància absoluta d'aigua salada i/o no potable, feta partint d'una escala planetària i focalitzant-la, després, en el cas català.

Les ponències, pròpiament dites, es van començar a presentar al llarg del dissabte dia 23. La primera, a càrrec del Dr. Pere Ortí, professor d'història medieval de la UdG, duia per títol «Usos i control de l'aigua a la Catalunya medieval», i va explicar els usos i controls de l'aigua en aquella època, tot fent una comparació entre els del rec Comtal a la ciutat de Barcelona i els de la conca del Ridaura a la Vall d'Aro.

Després d'un petit recés, Jeroni Moner, arquitecte i expresident del Centre d'Estudis, va exposar la segona, que portava per títol «L'aprofitament de l'aigua de l'estany de Banyoles: els recs en

la formació de la ciutat». El ponent ens va fer un viatge per la història dels diferents recs existents a Banyoles i dels enginys que els aprofitaven. Va iniciar l'explicació en l'època que l'estany —molt més gran i extens que ara en totes direccions, excepte pel nord— vessava les seves aigües al Matamors, i va arribar fins al moment present, que desguassa al riu Terri. La construcció de motes —que van fer pujar el nivell de l'estany fins a 60-80 cm— a uns 300 m de l'actual estany, prop dels carrers de les Rotes i Ponent, indica el principi dels recs, d'acord amb la investigació d'E. Sanz. La presentació de Jeroni Moner ens va donar una àmplia visió de com Banyoles es va construir al voltant d'aquest desguàs, de com el traçat dels carrers de la vila va anar seguint els cinc recs, que els van donar nom, i de com el primer rec i molí sembla que va ser documentat en una butlla el 1017, encara que no és fins al 1263 que tots els historiadors es posen d'acord en l'autenticitat d'un document que hi fa referència. Així mateix, al costat dels seus canals es van alçar indústries que van contribuir al desenvolupament urbà i econòmic, ja que no tan sols es va aprofitar l'aigua per a regar els horts de les noves construccions urbanes, sinó que també es va definir una nova trama industrial per a la Banyoles medieval.

En segon lloc va intervenir el Dr. Lluís Pau, advocat, amb la ponència «L'aigua com a conflicte legal. Perspectives històriques i de present», que ens va donar una visió dels conflictes legals que s'han generat al llarg dels segles al voltant de les aigües de l'estany, i sobre el seu ús i la seva propietat, dos aspectes que l'han convertit en un fet diferencial, jurídicament parlant, dins de l'estat espanyol. La primera singularitat que ens va fer observar el ponent va ser que la propietat de l'aigua ja per sí mateixa és difícil de definir, ja que és una propietat mòbil, no fixa com un solar. També va exposar que, segons la Llei d'aigües de 1985, totes les aigües són propietat de l'Administració central amb l'excepció de les de l'estany de Banyoles, ja que aquest figura inscrit en el Registre de la Propietat com a finca de titularitat municipal. Aquest fet es deu a l'Escriptura pública de concòrdia atorgada per l'abat de Banyoles el 3 de juny de 1685, amb l'autorització reial, en favor de la Universitat de Banyoles. Queda clar, doncs, tal com ens remarca el ponent, que «l'estany de Banyoles és un bé comunal des de la més remota edat mitjana, per raó de la seva utilització històrica, com a aigua al servei del poble». De fet, la primera referència a l'estany es troba en el decret d'aprisió atorgat per Odiló I, comte de Girona, i sancionat per Lluís el Pietós, a l'abat Bonitus l'any 822, en el qual es parla de l'erm de Banyoles, referint-se no només a les terres sinó també a les aigües que naixien en aquell territori. Totes aquestes especificitats, per no dir clarament excepcions a la regla, han estat una font de conflictes al llarg dels anys i pràcticament fins a l'actualitat, ja que l'Ajuntament n'és el propietari, obligat a la seva administració i conservació, però els habitants de Banyoles tenen dret de gaudi sobre l'estany.

Ja a la tarda, havent dinat, va ser el torn de Lídia Donat i Xavier Solà, de l'Associació d'Història Rural i autors de la monografia *Els molins*, de la col·lecció «Quaderns de la Revista de Girona», publicació amb la qual van contribuir clarament, gràcies al seu treball d'investigació, a posar al dia aquesta part del patrimoni de la província de Girona, molt poc estudiada fins aleshores. Tal com demostra aquesta obra, es tracta de dos experts en l'estudi dels molins i d'aquí el tema de la seva ponència «Els molins: construccions, tipologies i usos», en la qual ens varen presentar

les diferents tipologies de molins, molt vinculades a la font energètica motriu (hidràulica, eòlica o animal). En aquest col·loqui es van centrar en la primera, la hidràulica. Els primers enginyers, anomenats de sang, feien servir com a força motriu la generada pel mateix ésser humà, fent la mòlta entre dues pedres o empenyent una roda a través d'un eix lateral, feina que també es podia fer amb animals com els bous i els burros. Posteriorment, als llocs on es disposava d'aigua, ja fos per l'existència de cabals alts o per desnivells aprofitables, es va arribar als anomenats molins hidràulics, que, gràcies als desnivells, són els que hem tingut a Banyoles al llarg dels segles. També ens van explicar els diferents tipus de molins en funció de l'activitat a la qual es dedicaven. Dins de l'entorn de l'alimentació trobem els fariners, els escairadors i els trulls d'oli, i, dins de la indústria transformadora, podien ser drapers, paperers, polvorers, serradors, per moldre escorça, minerals com guix o ciment, o bé s'han adaptat per a fargues de metall. De tots, n'hem tingut constància a Banyoles.

A continuació va ser Guerau Palmada, llicenciat en història de l'art i soci del CECB, qui ens va presentar la cinquena ponència, que tenia per títol «Molins, tints i fargues dels recs de Banyoles (segles XIV-XVIII)», en la qual, d'una forma més detallada i aplicant-la al cas concret de Banyoles, va explicar precisament quins foren aquests molins fariners, drapers o paperers, tints i fargues que havíem tingut a la nostra ciutat. Es troben fons documentals que detallen aquest patrimoni industrial, del qual, però, queden escasses restes arquitectòniques a causa de la transformació dels edificis per a nous usos i també de la poca valoració patrimonial i històrica de què han gaudit. Així, en la ponència es destaquen els edificis més importants que utilitzaven les aigües dels recs de l'estany al llarg dels segles XIV al XVIII. També ens explica com el fet de mantenir als recs un cabal continu va permetre l'establiment d'una protoindústria basada en molins de gra i en l'elaboració de teixits de llana i que una bona part d'ells estaven en el que ara és conegut com a rec Major, encara que els més antics foren els de ca n'Hort i d'en Teixidor. Entre els molins fariners, destaquen com a més ben conservats el de cal Moliner a la plaça Major, que encara té part de les rodes i moles, i el de can Boada, també bastant íntegre, situat en les terres de l'antic Terme, en el camí de Bàscara. Després de repassar molt bé la història de tots dos, es fixa en els molins drapers, com ara el Xambó, el Rabassa o el gremial de la placeta de Sant Pere. A continuació entra en els molins paperers, com el Perpinyà, i els polvorers, entre els quals assenyala el molí Ferrer. Posteriorment arriba a l'apartat dels tints, tant de draps com de llana, que, encara que no eren molins, sí que havien de menester força aigua. En destaca la Llotja del Tint, potser un tint gremial, el tint Rotxí, petit obrador a l'actual placeta de la Font, a més del tint Prat, el Pou i el Nou, tots aquests particulars i del segle XVI. Per finalitzar, va destinar una part del seu temps a parlar de les fargues: la Vedruna, situada fora muralles, del segle XVI, i la Farga d'Aram, promoguda pels jurats de la vila el 1685 al final del rec Major, també fora del Terme.

Com a punt final d'aquesta jornada del dissabte es va creure adequat celebrar una taula rodona on es pogués dur a terme un debat que, moderat pel naturalista Josep Maria Massip i sota el títol «Aigua i ciutat. Present i futur dels recs», va aplegar el paisatgista Martirià Figueres, l'arquitecte Esteve Coromines, el biòleg i membre de Limnos Carles Feo i el regidor de Medi Ambient de l'Ajuntament de Banyoles, Jordi Bosch Lleó, els quals varen debatre entre ells i amb

el públic assistent sobre el model de ciutat que volem. Un debat apassionant sobre la millor manera de mantenir els recs de cara al futur i sobre com optimitzar-los, tant des del punt de vista del seu servei com a recs com pel que fa al seu manteniment i al seu descobriment per part dels ciutadans de Banyoles i de la gent que ens visita.

Per cloure aquest col·loqui, el diumenge al matí es va organitzar una passejada pels recs de la ciutat, sota el guiatge de Jeroni Moner, potser una de les persones que millor coneixen aquesta xarxa hídrica. Ens va dur des dels antics aiguamolls vora l'estany, passant per les primeres motes, fins a algunes de les indústries i enginys que n'aprofitaven les aigües, com la farinera Surribas i els molins de la Victòria i el de la plaça Major, i vam acabar al restaurat salt d'aigua de can Pujol. Al llarg d'aquest recorregut vàrem poder gaudir de les seves explicacions, i de les aportacions espontànies d'alguns assistents, que van convertir aquesta sortida matinal en una agradable «classe magistral» sobre recs i molins, objectiu central d'aquest XX Col·loqui.

Aquest llibre que publiquem dins la col·lecció «Quaderns» recull quatre de les cinc ponències presentades. També hem comptat amb l'agraïda col·laboració del Dr. Ramon Folch, que ha fet, com a pròleg dels articles, una síntesi de la seva conferència inaugural. En ella ens deixa ben clar que l'aigua és un recurs abundantment escàs i que, a més, no sabem gestionar-la. Que tota la vida es desenvolupa en medi aquàtic, protegida de l'aire per pells o per membranes. Que encara que fa molts segles que la canalitzem per a fer-la anar fins a on habitem, pot arribar a ser, en un futur, origen de disputes, precisament pel fet que l'aigua dolça representa només un 0,5% de la totalitat de l'aigua del planeta. Molt escassa per a tanta gent que l'habita i mal distribuïda.

De tots aquests textos ha sorgit aquest Quadern, que us recomanem de llegir i que esperem que serveixi com a document de referència per a tots aquells que cerquin ampliar els seus coneixements sobre el tema de l'aigua i els recs de Banyoles.

Joan Nogué

*Catedràtic de Geografia Humana
de la UdG*

Carles Puncernau

*Centre d'Estudis Comarcals
de Banyoles*

L'aigua: recurs bàsic abundantment escàs

Ramon FOLCH i GUILLÉN

President d'ERF (Estudi Ramon Folch & Associats)

La vida és un estat quàntic de l'aigua. En efecte, no és exagerat de dir que la vida és aigua organitzada. La vida va sorgir dins l'aigua i, de fet, encara no n'ha sortit, perquè tots els fenòmens vitals tenen lloc en medi aquàtic, més o menys protegit del deleteri medi aeri mitjançant pells o membranes. Quan afirmem que l'aigua és font de vida no recorrem a cap metàfora, perquè ho és, i de manera absoluta. El fenomen es manté al llarg de totes les seves aproximacions escalars i per això l'aigua és un element estratègic de primer ordre quan analitzem els sistemes productius o les relacions entre els humans.

L'escassetat relativa de l'aigua dolça planetària

El planeta Terra s'hauria d'anomenar el planeta Aigua. Solem presentar el globus terraqüi mitjançant una visió equatorial centrada en Àfrica, la qual ens ofereix la visió d'Euràsia i de la mateixa Àfrica cobrint l'espai, amb una modesta perifèria ocupada per part dels oceans Atlàntic i Índic. Però qualsevol altre punt d'observació posa de manifest el predomini dels oceans sobre els continents. Així, en una visió equatorial centrada en Kiribati, no s'hi veu cap continent, només la immensitat de l'oceà Pacífic ocupant enterament l'hemisfera. Dels 510 milions de km² que té la superfície de la Terra, 360 corresponen als mars i oceans i només 150 a les terres emergides. És a dir, que les aigües marines ocupen més de dues terceres parts de la superfície terrestre, concretament el 70%.

L'aigua, doncs, abunda a la superfície de la Terra. Però resulta un recurs escàs per als humans per dues raons: en primer lloc, perquè els humans vivim als continents, no pas als oceans; i, en segon lloc, perquè la major part de l'aigua és salada. En efecte, a la Terra hi ha 1.365 milions de km³ d'aigua salada i només 35 milions de km³ d'aigua dolça. El 97,5% de tota l'aigua existent al planeta és salada i/o es troba fora de l'abast físic dels humans. Només un 2,5% és aigua dolça més o menys abastable. Per això podem dir que l'aigua, als efectes d'ús per part dels humans, és un abundant recurs escàs.

De fet, quasi tota l'aigua dolça disponible resulta dels processos d'evaporació d'aquesta aigua salada oceànica i de la seva ulterior precipitació en forma de pluja. El mal és que, a causa de la gran extensió oceànica, la major part dels 577.000 km³ d'aigua precipitada anualment cau sobre el mateix mar, concretament 458.000 km³, de manera que sobre els continents només en cauen 119.000. Totes les necessitats hídriques de tots els éssers vius continentals, siguin animals o vegetals, han de ser satisfetes amb aquests 119.000 km³ anuals. En realitat, molt menys, perquè una part també s'evapora de rius i de llacs i una altra part retorna al mar a través dels rius.

Més encara: un 69% d'aquest modest 2,5% d'aigua dolça terrestre es troba fixat en forma de neus o glaçons permanents als cims de les grans serralades o, sobretot, a les latituds extremes (Antàrtida, Grenlàndia, etc.). Del 31% restant, el 30,5% són aigües subàlvies i sòls glaçats. En definitiva, per tant, només un escassíssim 0,5% de l'aigua total del planeta és aigua dolça fluent en superfície, fàcilment abastable per part dels humans. Fàcilment abastable allà on es concentra, tanmateix, car l'anisòtropa distribució de les pluges fa que molt àmplies extensions continentals se'n vegin del tot privades —els deserts serien el cas més extrem i evident del fenomen—. Tot plegat per posar quantitativament de manifest el que tothom sap de forma qualitativa (bé que sovint molt vaga): l'aigua dolça escasseja a la Terra.

Un bé lliure (mal) capturat

L'imaginari econòmic, tanmateix, no sembla veure-ho així. Continua considerant l'aigua un bé lliure i sense preu. Cap balanç no inclou l'aigua entre els actius d'un territori, bé que poden desfermar-se guerres per controlar-ne la disponibilitat. És una bona contradicció. Els estats solen reservar-se la titularitat de les aigües circulants, sense aclarir-ne el valor. Per això deteriorar-les és només delictes en la mesura que causa danys a tercers, no en la mesura que erosiona el valor patrimonial del mateix estat titular.

Al nostre país, un metre cúbic d'aigua de xarxa, un cop alliberat de taxes i de cànon que fan referència a la depuració final, es comercialitza per 1 euro, aproximadament. És a dir que es regala. En efecte, l'esforç de captació, de potabilització, de transport i de distribució, més el marge de retribució per a la companyia que se n'ocupa, es menja totalment aquesta quantitat. Ha de quedar clar: l'aigua potable que arriba a les llars és regalada. És obvi que si un metre cúbic d'aquesta aigua potable portada a casa costa 1 euro, un litre val 0,1 cèntims d'euro, que no és a penes res. Ara bé, si aquesta aigua és objecte d'apropiació mitjançant una concessió a una empresa envasadora, caldrà anar-la a buscar al supermercat i pagar-la, de mitjana, a 0,5 euros el litre, és a dir cinc-centes vegades més cara. És un considerable disbarat. I el cas és que, en gran mesura per moda induïda, el consum d'aigua envasada és enorme, uns 120 litres per persona i any al nostre país.

Només un 2% de l'aigua consumida a les llars és aigua de boca. El 98% restant, o sigui la immensa major part, s'utilitza a les dutxes, als vàters, a les rentadores, als rentaplats, per

fregar o per regar. Però a les estacions de potabilització es tracta l'aigua com si tota fos per beure. Un altre disbarat que camufla el de l'aigua envasada: ens costa caríssima, però no ens n'adonem perquè en consumim molt poca en termes relatius. El cas és que potabilitzem aigua per llençar-la vàter avall i anem al supermercat a comprar a preu d'or aigua no potabilitzada (bé que potable, és clar). Els despropòsits s'acumulen en l'aproximació econòmica i logística de l'aigua de xarxa, és evident.

Això no és tot. L'aigua de pluja que vam aprendre a acumular en cisternes es llença ara totalment, mesclada amb l'aigua negra o grisa residual. És així perquè els baixants dels terrats, els embornals de les clavegueres i els desguassos de vàters, dutxes i aigüeres conflueixen en el sistema de clavegueram unitari. Això complica la gestió de les plantes de tractament d'aigües residuals, perquè els arriba un producte en concentracions i volums molt canviants en funció de les pluges: cap instal·lació industrial no pot funcionar regularment si la quantitat i la natura de la seva matèria primera varien d'una manera tan gran d'un dia per l'altre. Així que potabilitzem aigua per llençar-la vàter avall, anem al supermercat a comprar a preu d'or aigua no potabilitzada i enviem a les clavegueres l'aigua destil·lada que rebem de franc en forma de pluja (al Pla de l'Estany, uns 750-800 litres per metre quadrat i any, és a dir uns 75-80 m³ per cada teulada de 100 m²). Costa de creure.

Aquest encadenat de despropòsits és tan clamorós com incontrovertible. Potser per això preferim no considerar-lo i centrar tots els nostres esforços en grans i costoses obres hidràuliques que transportin l'aigua d'una banda a l'altra. Aquest enorme soroll de boixets ens distreu de la poca punta que som capaços d'acabar teixint. Tanmateix, la situació era pitjor pocs anys enrere. Actualment, si més no depurem les aigües servides abans de tornar-les als rius o al mar. Ja és alguna cosa. Però amb poc esforç suplementari podríem fer molt més, perquè aquestes aigües abocades, després de tractaments primaris o secundaris, no deixen de ser aigües «raonablement brutes» o «elementalment netes», però no pas aigües recuperades o regenerades. Podrien ser-ho. Això ens permetria tancar cicles i anar reconcebut de cap i de nou tot el sistema hídic artificial que hem anat estructurant de forma tan delirant. De moment, podem consolar-nos pensant que la majoria dels altres països estan encara pitjor. Un exemple per mostra: a Catalunya hi ha (2013) 452 EDAR¹ que processen 648 hm³ d'aigües residuals cada any (648 milions de m³); la ciutat de Lima, una sola gran metròpolis emergent, aboca anualment al Pacífic, sense depurar, una quantitat equivalent, 600 hm³.

L'aigua i les civilitzacions

Disposar d'aigua sempre ha estat, i continua essent, una aspiració bàsica dels grups humans. Els humans s'han escampant pel planeta seguint els mapes de l'aigua. S'han instal·lat on hi havia aigua o han fet arribar l'aigua on es volien instal·lar. Les comunitats primitives ubicaven els seus assentaments a la vora d'aigües fluents, però a mesura que la tecnologia de què dispo-

.....

¹ Estacions Depuradores d'Aigües Residuals.

saven els ho permetia, triaven els assentaments en funció d'altres motivacions i hi feien arribar l'aigua de manera més o menys enginyosa.

El relat bíblic fa viatjar Abraham d'Ur fins a Egipte passant per Haran. L'itinerari descrit dibuixa nítidament el Creixent Fèrtil, és a dir aquesta mitja lluna que puja per les valls del Tigris i l'Eufrates (Mesopotàmia) i baixa pel litoral mediterrani oriental fins al delta del Nil. És el bressol de la civilització occidental. Ur, on se suposa que residia Abraham devers el segle XX aC, era una florent ciutat mesopotàmica des del segle XXX aC. Totes les grans ciutats de l'antigor (Ur, Lagaix, Èridu, Babilònia, Nínive, Assur, Haran, Ugarit, Memfis,...) es troben en aquesta fabulosa mitja lluna, la mitja lluna de les terres irrigables i del clima suau. L'aigua abundant és indissociable dels avenços en els processos civilitzadors.

El relleu no jugava sempre a favor, més aviat al contrari. En efecte, l'aigua propendeix a encaixar-se al fons de valls, mentre que els terrenys conreables, sovint d'origen al·luvial, es troben en cotes més elevades. Per tal de fer front a aquesta contrarietat, al llarg de la història van anar apareixent tota mena d'astúcies i ginys, des de les derivacions per canals d'aigua rodada que perden cota en més recorregut que no pas el riu (i, per tant, creen desnivells hidràulics favorables), fins als sistemes elevadors moguts a sang (cas de les sínies), mitjançant el vent (cas dels molins eòlics) o gràcies a la mateixa força impulsora de les aigües fluents (cas de les nòries o rodes hidràuliques, com les que fins fa ben poques dècades encara funcionaven a Síria). Els mesopotàmics ja excel·liren en aquestes tecnologies set o vuit segles abans de la nostra era, i és gràcies a semblants habilitats que foren possibles els famosos jardins penjants de Babilònia, dels quals les modernes cobertes verdes no són més que una modesta reedició.

Segles després, la cultura islàmica fou capaç d'aplicar totes aquestes destreses a la irrigació de zones desèrtiques. Es revelà capaç de transportar aigua des de fonts d'abastament molt allunyades i fins i tot d'explotar a distància els recursos subalvis. Nasqueren així els *qanats*, *kareez* o *foggares*, galeries subterrànies excavades al llarg de dotzenes de quilòmetres per tal de fer arribar a punts amb terra fèrtil les aigües profundes atresorades per les muntanyes plujoses. Es tracta d'obres prodigioses, de galeries quilomètriques, dotades d'un desnivell suau i precís, que discorren a gran fondària a través de dotzenes i dotzenes de quilòmetres. Regularment, cada cent o dos-cents metres, es manifesten en superfície per les boques dels pous de registre que inicialment van permetre l'extracció de la terra de perforació i que després fan possible l'accés a les galeries per al seu manteniment. Hi ha milers de quilòmetres de *foggares* a l'Orient Mitjà. Només a l'Iran se n'han comptabilitzat uns 300.000 km.

Anteriorment a l'Islam, Roma també excel·lí per la seva enginyeria hidràulica. Responia a una tradició diferent, bé que sens dubte relacionada. Els romans foren experts en el transport d'aigua rodada mitjançant canals i aqüeductes amb els quals garantien el proveïment continu de les seves ciutats. Basti recordar el fantàstic aqüeducte de Gadara, entre Síria i Palestina, que era una conducció de 170 km de longitud, en molts trams excavat subterràniament en roca viva. Més a prop, ens ha pervingut l'esplèndid aqüeducte de Ferreres, a Tarragona, o les restes dels dos

aqüeductes que portaven l'aigua a la Barcelona romana, aquella colònia consolidada en temps d'August que responia a la declamatorià denominació de Iulia Augusta Faventia Paterna Barcino.

A l'edat mitjana, totes aquestes tradicions i habilitats donaren lloc a formes d'aprofitament hidràulic admirables. Fou el cas, al nostre país, de l'assut de Xerta (segle XV) o de la magnífica xarxa de recs i canals de l'horta i la ciutat de València. I també, certament, del sistema de canals banyolins.

A propòsit del present col·loqui: la Banyoles de l'estany

En aquest XX Col·loqui de Tardor no s'aborden aquesta mena de temes. Es parla certament d'aigua, però des d'un altre enfocament. Es parla bàsicament dels usos històrics de l'aigua de l'estany de Banyoles, de les obres hidràuliques empreses per aprofitar-la, dels molins, dels tints i de les fargues, dels diferents usos i dels mecanismes de regulació, dels drets i dels conflictes legals entre els usuaris. Són temes interessants, fins i tot apassionants quan els vas coneixent amb detall. Temes que ens permeten de comprendre millor la situació actual, perquè ens expliquen d'on venim i ens fan veure que, com en tot coneixement o activitat humana, el vector temporal i els processos històrics condicionen i fins prefiguren les realitats contemporànies. Sempre es treballa sobre preexistències, de manera que no podem desconèixer-les si volem governar-les adequadament.

Però tampoc no podem apreciar-les degudament si no obrim el ventall perceptiu. Per això trobo oportú prendre distància i mirar-se l'aigua en el seu context planetari. Aquesta perspectiva ens permet de veure fins a quin punt som singulars i fins a quin punt som banals, què té de destacable la nostra realitat i en quina mesura no es diferencia d'altres realitats que l'envolten. És l'etern exercici del trànsit escalar, sigui en el temps o en l'espai. Només movent-hi amb una certa desimboltura comprenem la veritable dimensió de les coses. Quan veus fins a quin punt l'aigua dolça assequible és escassa al món, quan t'adones de les incoherències en què pot incórrer una gestió poc meditada dels recursos hídrics, quan constates la fina saviesa de determinats aprofitaments decantats per la història, t'adones del valor de certes coses. Del valor dels recs, dels regadius i dels molins banyolins, per exemple. Aleshores et sorprèn que no ho valori prou tothom i sents un gran agraïment per aportacions com les fetes en aquest col·loqui.

Banyoles és un feiaent exponent d'aquesta història multiseccular dels aprofitaments hidràulics, efectivament. No existiria, tal com l'hem entesa segle rere segle, sense l'estany i els recs que se'n deriven. Tota la seva activitat agrícola i menestral ha girat, des del primer moment, entorn de l'aigua abundantment disponible. Cap altra població del seu entorn presenta aquesta característica, perquè només Banyoles s'ubica en el gran sobreexidor càrstic que és el seu estany. Tota l'aigua de l'ampla conca càrstica garrotxina fa cap al Fluvià o emergeix pel fons de l'estany. Tant és així que no hauríem de parlar de l'estany de Banyoles, sinó de la Banyoles de l'estany, perquè aquest és l'ordre cronològicament i funcionalment correcte. Banyoles neix a l'empara del monestir de Sant Esteve, fundat com a tal l'any 812 per benedictins anianesos

carolingis, i el monestir existeix i prospera per les aigües de l'estany. Sense estany, no hi hauria hagut Banyoles.

La singularitat banyolina no és tant que aprofiti aigües d'un estany, com la manera en què ho fa. La superfície de l'estany es troba actualment a la cota 172 m (oscil·lacions de ± 25 cm segons les pluges); al segle IX no era gaire diferent. El monestir de Sant Esteve es troba a la cota 166 m. Són aquests 6 m de desnivell negatiu els que ho determinaren tot, perquè permeteren l'arribada al monestir d'aigua rodada. És inusual, perquè els estanys solen estar al fons d'una cubeta, no a mig aire d'un raiguer. Altrament, els canals que portaven aquesta aigua que circulava per gravetat també podien drenar els aiguamolls de la perifèria de l'estany. I encara més: l'espai pla eixugat pels recs podia bonificar-se i s'hi podien disposar conreus i alçar-hi edificacions (concretament, quasi la meitat de la Banyoles actual, on encara es conserven, com és prou conegut, 33 km de canals funcionals sota les cases). I per si tot això no fos prou, aquests 6 m de salt total, fraccionats en salts parcials de mig metre o d'un metre, permetien intercalar rodes hidràuliques. És a dir, que aquesta posició del monestir a sota cota de l'estany, unida al sistema de canals o recs, va provocar una cascada de fets encadenats que féu possible l'assentament urbà, la irrigació dels camps i la instal·lació de molins, amb les indústries que s'hi associaren. Tot plegat, gràcies a mitja dotzena de metres de feliç desnivell...

Una part considerable de l'aigua derivada a través dels cinc grans recs (ca n'Hort, Teixidor, Figuera d'en Xo, Major i Guèmol) fa cap al riu Terri prop de mas Riera, al SE de la Farga. L'aiguabarreig és a la cota 137, de manera que aquestes aigües, bàsicament del rec Major i del rec de la Figuera d'en Xo, tenen un salt total de 35 m. Aquest desnivell fa que aquestes aigües, a més de poder irrigar una extensió d'horta considerable, despleguin una força hidràulica gens negligible. Això explica que la majoria de molins se situessin sobre aquests dos recs (fins a 48 de la setantena total que van arribar a existir). Fou la circumstància altitudinal l'agent responsable del desenvolupament banyolí. L'aigua hi preexistia, en quantitat inusual a la zona, gràcies a l'estany càrstic; el desnivell favorable féu la resta.

Em sembla que no s'ha insistit prou en tot plegat. En l'escassetat de l'aigua dolça, en la mala concepció econòmica i legal del sistema d'abastament, en l'enorme enginy desplegat al llarg dels segles per conduir l'aigua segons els interessos humans. Tant de bo que aquest col·loqui contribueixi a difondre tota aquesta fascinant qüestió.

L'aprofitament de l'aigua de l'estany de Banyoles: els recs en la formació de la ciutat

Jeroni MONER CODINA

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, pl. de la Font, 11, 17820 Banyoles

L'estany de Banyoles desguassa actualment les seves aigües mitjançant cinc canalitzacions o recs (a part dels dos sobreexidors moderns). Segons la denominació oficial actual i de nord a sud són: el de ca n'Hort, el d'en Teixidor (aquests dos s'ajunten i formen la Riera Vella o de Sant Miquel), el de la Figuera d'en Xo, el rec Major i el de Guèmol (fig. 1).

En el text que segueix es pretén donar una visió general de la realitat construïda per a l'aprofitament d'aquest desguàs, i dels traçats, noms i utilització de les seves canalitzacions, així com també de la seva incidència en el desenvolupament urbà i econòmic que va seguir a l'establiment monàstic a principis del segle IX.

En aquest sentit, en aquestes notes no es tractarà específicament el rec de Guèmol, una construcció segurament no gaire posterior a la dels altres recs, però dedicada només al regadiu de l'entorn d'aquell veïnat, sense cap incidència sobre l'estructura urbana de la Banyoles medieval, tot i que sabem que l'any 1440 ja existia (Constans, 1951, p. 24).

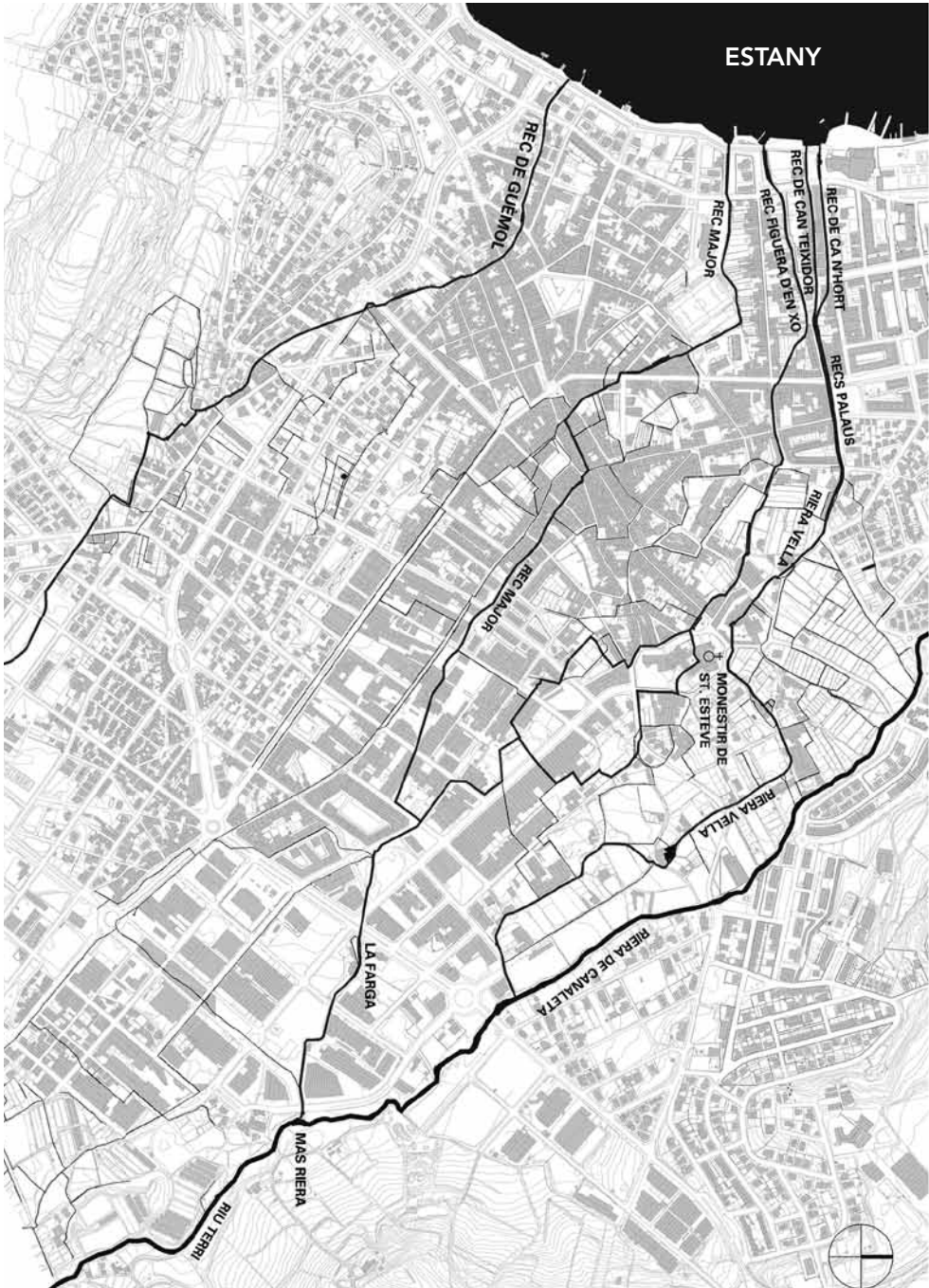

Figura 1
La xarxa actual de recs de Banyoles.

Introducció

La primera notícia coneguda sobre el control de l'aigua ixent de l'estany de Banyoles en forma de conduccions artificials («aquis aquarum ductibus») i la presència de molins («molendinis») és la que apareix en una butlla de l'any 1017 (Constans, 1985, p. 297-303), tot i que l'autenticitat del document darrerament s'ha posat en dubte (Reyes, 2013, p. 133-135). Però no és fins l'any 1263 que, per causa de la redempció de certs privilegis de l'abat, es descriuen els límits de la Vila i s'esmenten amb noms i situació relativa els recs que definien la zona afectada per l'acord (Constans, 1987, p. 361-365).

Els recs citats en aquest document són el «Dagemel», és a dir, de Guèmol, que era el nom que llavors prenia l'actual rec Major (Alsius, 1895, p. 120), i els recs «Palanchs» (o sigui els avui anomenats de ca n'Hort i de la Figuera d'en Xo en el tram que discorren junts, paral·lels i només separats per una petita mota, recs més tard anomenats Palaus). En conseqüència, quedava implícita –malgrat que no se l'hi donés un nom concret– l'existència de la riera Vella, és a dir, del rec format per la unió dels dos Palaus, els quals, juntament amb el Major definien un territori determinat. Pel que fa a molins, en aquest document només s'esmenten el d'en «Bernardi de Rego» (Bernat del Rec, el molí de la plaça Major) i els del mas «de Prato» (Prat), mas que fins avui no ha estat localitzat amb seguretat malgrat que Alsius el situa a can Nocaire al carrer de Girona i Constans ho ratifica (Constans, 1951, p. 140), cosa força dubtosa.

De manera que, pel que fa a la formació d'aquest sistema hidràulic, fins aquest segle XIII o, més ben dit, fins que no apareix més documentació en els segles següents, només es pot parlar d'hipòtesis basades en estudis geològics, en troballes arqueològiques o en deduccions a partir del mateix traçat actual dels recs. Però el fet que no hi hagi notícies amb noms de recs i molins fins aquest segle XIII no vol dir que els esmentats, i els que es citaran a partir d'ara, no existissin molt abans de les dates en les quals apareixen en els documents. En realitat s'ha de suposar que una vegada construïts uns primers edificis de l'establiment monàstic a resguard de les aigües que eixien de forma natural de l'estany, un dels primers objectius de la colonització havia de ser no només la de l'aprofitament d'aquestes aigües per al regadiu, sinó també per a l'obtenció de l'energia hidràulica utilitzada en una eina tan imprescindible com és la del molí.

El desguàs natural de l'estany

Una d'aquestes hipòtesis està relacionada amb el procés que va seguir el desguàs natural de l'estany a partir de la seva formació a l'època del Quaternari, quan ocupava molta més superfície que la que mostra la seva cubeta actual, és a dir, quan inundava bona part de les terres de llevant i de ponent, però sobretot la plana sud amb desguàs cap a la vall del Matamors. Aquest desguàs es va anar desplaçant cap al nord i va anar baixant successivament per les valls de llevant per causa del rebliment provocat per les deposicions calcàries de l'aigua. De manera que primer circulà entre els turons de Miànigues i de la Font Pudosa, després entre el Puig d'en Colomer i el d'en Ramis i, ja en temps històrics, cap a l'est de la plataforma al

final de la qual s'havien establert les primeres construccions del monestir. Però encara devien haver-hi algunes escorrenties a l'est del Puig d'en Ramis, entre el pla dels Turers i el Puig de Santa Maria (Sanz, 1986, p. 99-104).

En el mateix treball s'aventuraven les possibles zones d'eixida natural a l'època de l'establiment monàstic i per tant susceptibles de ser controlades amb dics o motes. És a dir, que els esperons de travertí creats pel rebliment probablement deixaven alguns espais per on sortia l'aigua. Aquestes zones devien estar situades a uns tres-cents metres de la mota actual en una línia que es pot definir entre el portal d'entrada de la finca de les Rotes i el carrer de Ponent al final del Buenos Aires (Sanz, 1986). Un terraplenat amb terres i estaques devia permetre reduir aquests espais per tal de canalitzar l'aigua i dirigir-la als llocs desitjats. Des d'alguns punts d'aquests terraplenats o motes, probablement iniciaven el seu recorregut tant els recs de ca n'Hort, d'en Teixidor i de la Figuera d'en Xo, quasi coincidents, com el Major, situat en la mateixa línia uns metres més enllà.

La construcció d'aquestes motes va comportar l'elevació del nivell de l'estany uns 60-80 cm (Sanz, 1986, p. 106), si bé una primera pujada del nivell original ja es devia produir durant els successius rebliments i els corresponents desplaçaments del desguàs natural. Actualment, però, caldria modificar algunes de les línies del desguàs plantejades en aquestes hipòtesis, especialment després de l'aparició i posterior excavació del poblat neolític de la Draga, i també s'hauria d'augmentar aquesta elevació artificial del nivell de l'aigua almenys al doble del que s'havia previst inicialment.

La primera mota i les dessecacions

D'acord amb les hipòtesis plantejades –que en realitat queden força confirmades amb el mateix traçat dels recs–, la primera mota que va controlar la canalització del desguàs de l'estany devia estar situada a l'esmentada entrada de la finca de les Rotes, allà on convergeixen els tres primers recs que surten actualment de l'estany, és a dir, els de ca n'Hort, d'en Teixidor i de la Figuera d'en Xo, precisament allà on els dos primers inicien el seu recorregut junts, paral·lels i separats per una petita mota. Cadascun d'aquests dos recs (anomenats successivament «Palanchs», «Palenchs», «Palaus» o «Dos Recs») anava a parar directament als masos de ca n'Hort i de can Teixidor («Orto» el 1263 i «Brugada» el 1279) i suposadament als seus respectius molins per després ajuntar-se i formar la riera Vella.

Segons les teories exposades anteriorment, també des d'aquesta mota i en la mateixa època (o abans), es devia iniciar el tercer rec, el de la Figuera d'en Xo, bé a manera de sobreixidor dels dos recs Palaus i de la riera Vella o bé com a rec independent. Tot i que el seu nom no apareix fins a la meitat del segle XIV com a «recho de Canalli», «de sa Canal» i «de la Canal» (Faria, 2004), altres evidències, que es veuran més endavant, permeten suposar que la seva construcció no només fou coetània de la dels recs Palaus, sinó que, com s'ha dit, fins i tot podia haver estat anterior. En qualsevol dels casos, va ser anterior a la del rec Major, esmentat, com «els Palaus», l'any 1263.

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

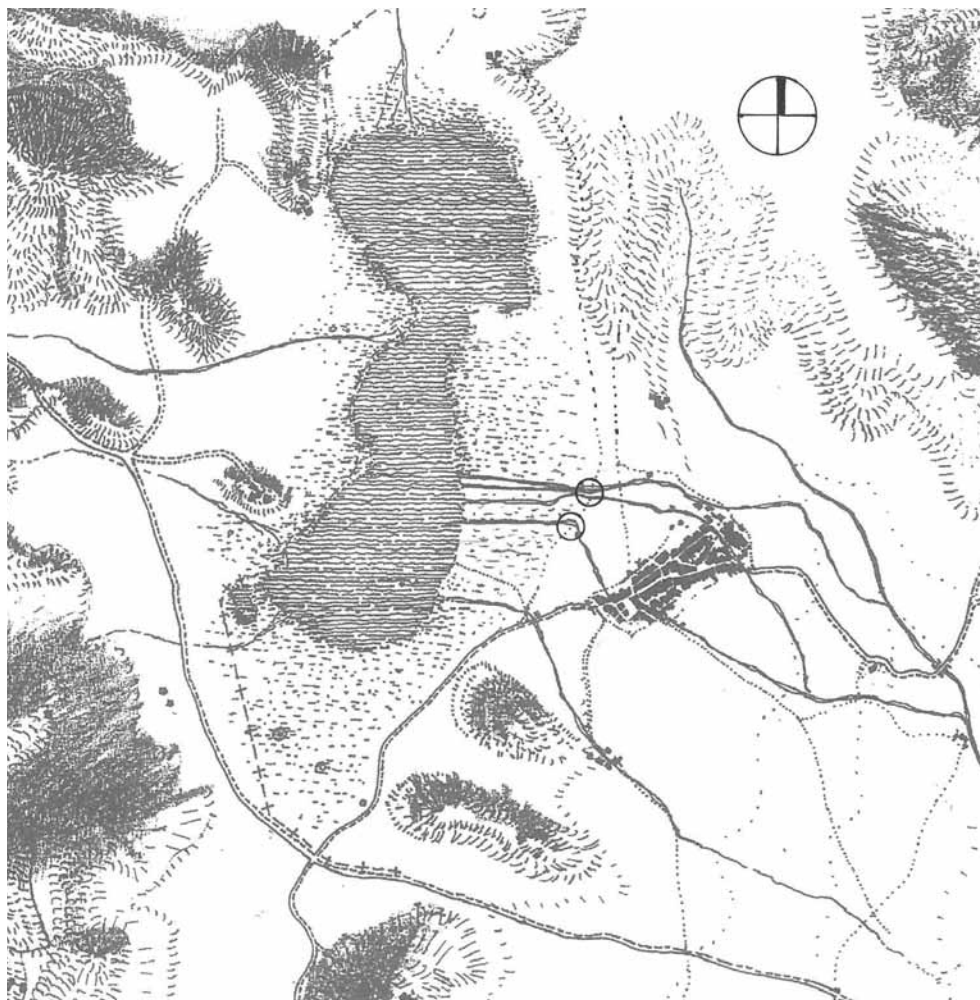

Figura 2

Reconstrucció de la situació dels recs i camins principals de Banyoles en època baixmedieval amb la vila emmurallada. Els cercles indiquen la probable situació de la mota primitiva.

D'acord amb aquesta suposició, doncs, inicialment es va construir una primera mota (amb un, dos o tres recs de sortida), bastants metres més lluny del lloc on està avui situada l'actual amb el passeig arbrat de plàtans, i més tard una segona per donar sortida al rec Major, uns metres més al sud però a la mateixa altura. Això vol dir que entre la mota actual i la primitiva hi havia un espai amb aigua però amb molt poca profunditat, és a dir, amb aiguamolls i per tant desaprofitat per a l'agricultura. Aquest espai és el que amb una operació posterior es devia dessecar a base de la prolongació dels recs des de la mota o motes primitives i de la construcció d'una de nova (fig. 2).

Aquesta dessecació, basada en la prolongació dels tres primers recs en terreny de poca profunditat per aconseguir més terres cultivables i que segurament devia incloure la del rec Major, es va dur a terme abans de l'any 1389, segons es confirma en la descripció d'uns terrenys al Prat de les Rotes (Faria, 2004). I com que molt probablement en aquesta època també s'havia construït l'actual rec de Guèmol, podem imaginar el paisatge lacustre amb les *dragues*, situades sota el nivell de l'estany, que anaven des del Cap de Bou fins al que avui és el passeig Dalmau, cultivades amb hortes i aprofitades amb basses per als amadors del cànem, una imatge visible encara a la primera meitat del segle XX.

El primer rec

Sense altra documentació que la comentada a la introducció, com s'ha dit, la traça dels recs actuals ens pot donar alguna pista sobre quin devia ser un primer rec que ja complís els requisits que necessitava l'establiment monàstic i la colonització agrícola consegüent. Així que, partint de la hipòtesi de la construcció d'una primera mota en el lloc esmentat i dels documents dels segles XIII i XIV, el que es pot aventurar en primer lloc és que el rec Major es va construir més tard que els tres primers i en un altra mota, i que segurament el de Guèmol seria el més tardà de tots. Però, suposant que no s'haguessin construït al mateix temps els recs Palaus –amb la seva continuació de la riera Vella– i el de la Figuera d'en Xo, tampoc queda clar del tot quin dels dos va ser el primer a ser construït.

De fet, observant el traçat actual del rec de la Figuera d'en Xo (anomenat també del molí Canyer), es pot comprovar que –partint sempre de la teòrica primera mota– no només va de dret cap al monestir sinó que, abans de passar pel desaparegut antic hospital de Sant Roc, ja permetia el regadiu d'una àmplia zona d'horta, fer funcionar un molí –precisament el molí Canyer– i finalment dotar d'aigua el monestir i les cases del que va ser la Vila Vella, entre el monestir i l'església de Santa Maria dels Turers. Tot això abans de seguir cap al sud per les terres dels masos i possibles molins situats a ponent del camí medieval anomenat ara de la Creu d'en Trull (fig. 3.1).

Enfront d'aquesta hipòtesi es presenta la de la riera Vella, esmentada com a «Riera Veteri» l'any 1337 (Faria, 2004), com a primer i també possible únic rec, amb els recs Palaus en el seu inici i comptant, això sí, que en arribar prop del monestir es devia desdoblar en dos. Una branca probablement es dirigia cap al pla del monestir per tal d'assumir les funcions de proveir d'aigua les dependències monàstiques, les primeres cases de la Vila Vella i seguir cap el sud; mentre que l'altra branca permetia, per una banda, regar tota la vall situada a l'est del monestir i, també, la construcció de diversos molins aprofitant el gran desnivell existent entre el cenobi i la vall (fig. 3.2). És a dir que, segons aquesta hipòtesi, el rec de la Figuera d'en Xo encara podia no haver estat construït i en tot cas, una vegada dut a terme, devia desguassar, primer, a la branca superior de la riera Vella a l'altura de l'hort de l'hospital de Sant Roc per a, més tard i en època indeterminada, tallar amb aquesta branca, assumir el seu paper i establir-se com a rec individual, tal com és en l'actualitat (fig. 3.3).

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

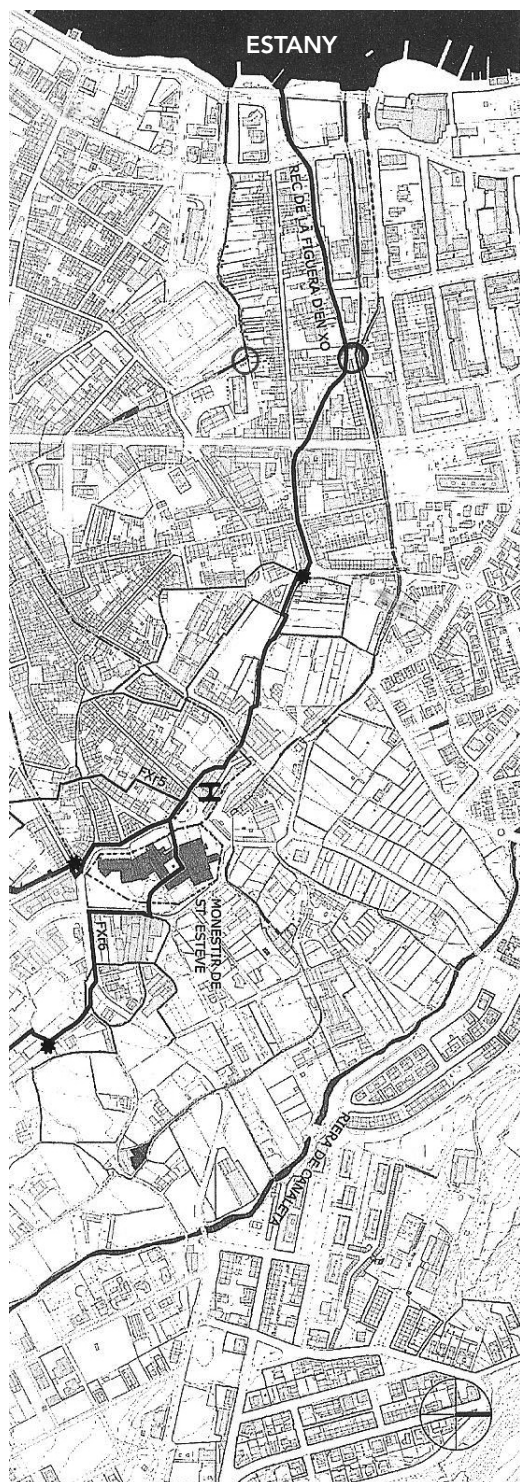

Figura 3

Hipòtesi sobre la construcció d'un possible primer i únic rec a partir d'una base topogràfica, amb la trama urbana i el traçat dels recs actuals. Els cercles indiquen la probable situació de la mota primitiva; la ratlla discontinua, la muralla medieval; els asteriscs, els molins documentats, i la H situa l'antic hospital del monestir amb el seu hort.

Figura 3.1

El rec de la Figuera d'en Xo com a rec primitiu, dirigit al monestir i aprofitat per a la Vila Vella.

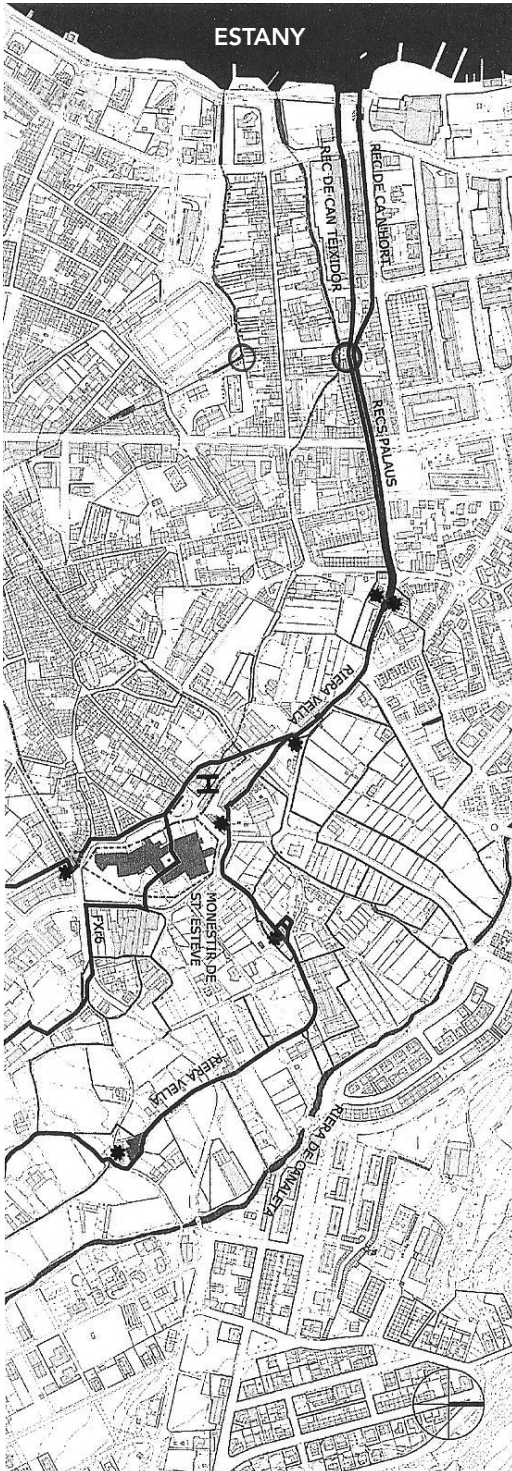

Figura 3.2

La riera Vella com a possible primer i únic rec amb la branca superior dirigida al monestir i a la Vila Vella.

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

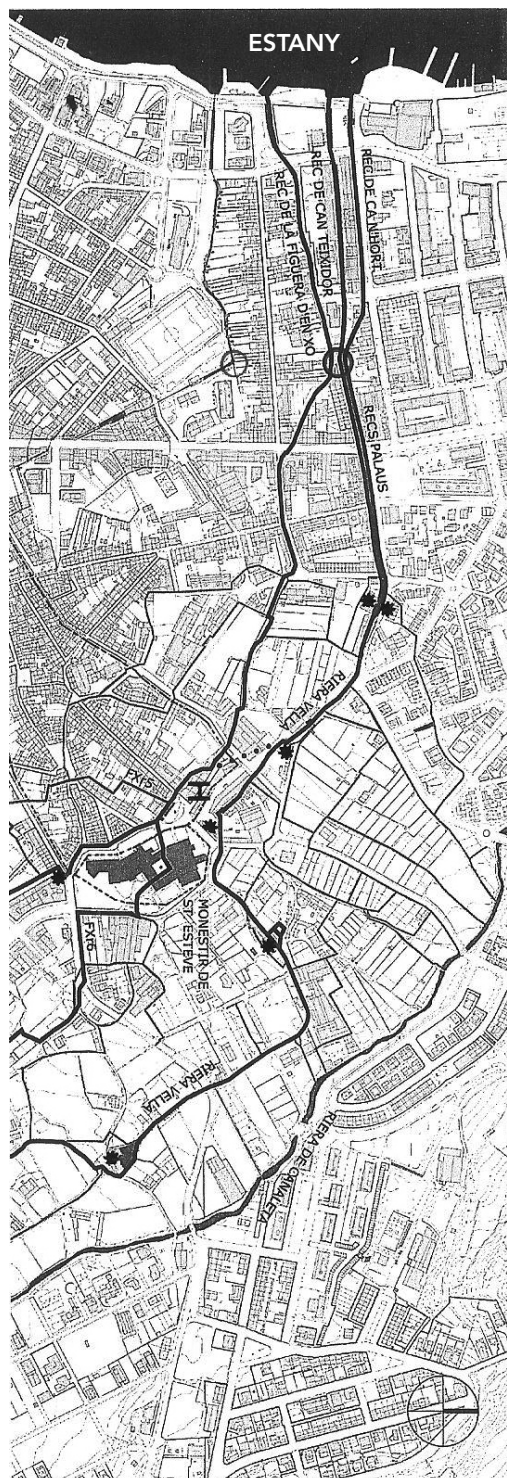

Figura 3.3

La riera Vella i el rec de la Figuera d'en Xo en el seu traçat actual. Amb punts, la possible connexió desapareguda.

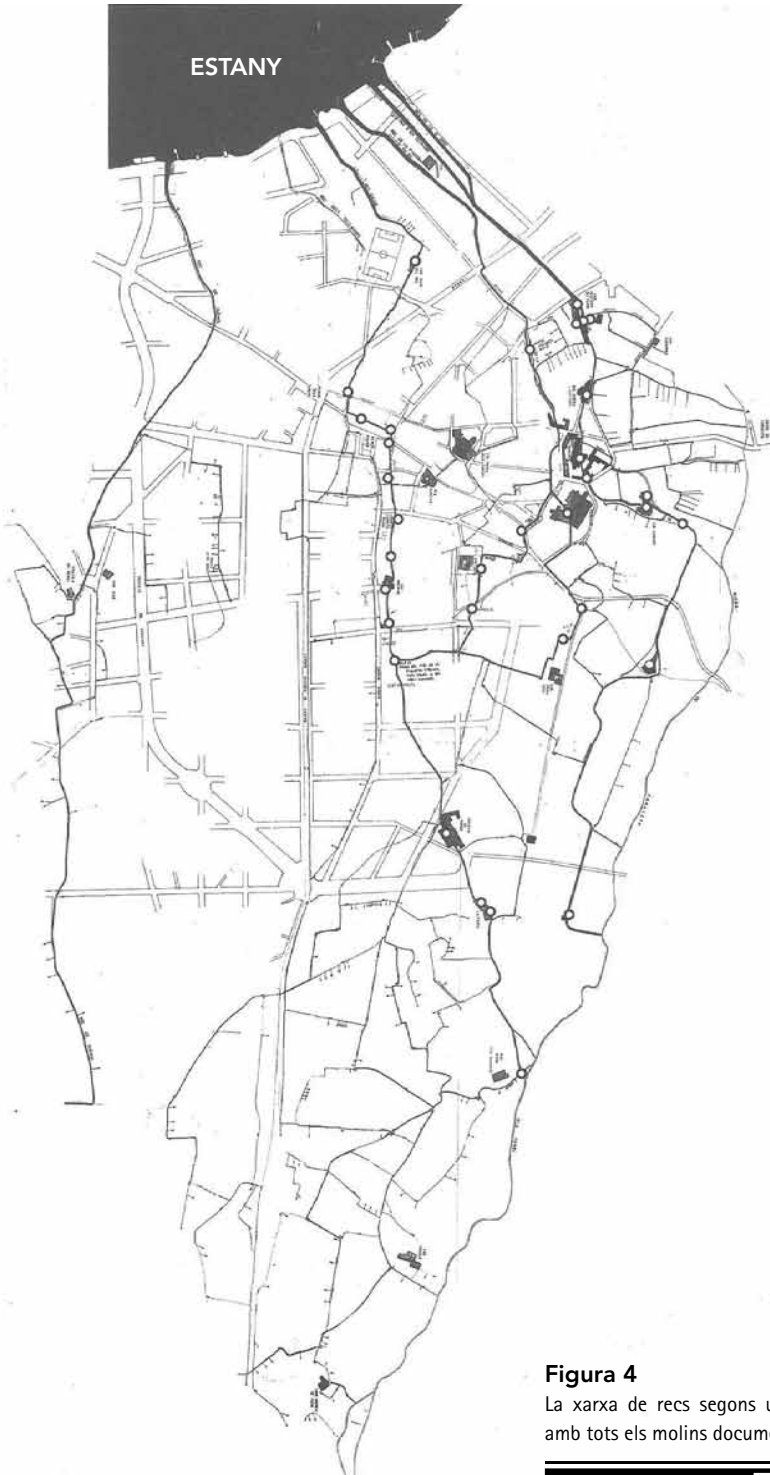

Figura 4

La xarxa de recs segons un plànol de 1990 amb tots els molins documentats i localitzats.

Els molins dels recs Palaus

Deixant aquestes hipòtesis i tornant a la realitat que ens presenta el traçat actual dels recs. Sembla raonable pensar que la seva construcció, a partir del control del cabal que sortia de l'estany, no només tenia intencions de regadiu sinó que havia d'anar molt més enllà d'aquest aprofitament, pensat probablement, fins i tot, des del moment que s'escollí el lloc de l'establiment monàstic. En aquest sentit, les possibilitats de creació d'energia hidràulica a partir dels molins o amb l'aigua corrent per a altres indústries i usos domèstics havia de ser raó fonamental perquè els monjos decidissin el lloc on es van establir comptant, és clar, amb la possibilitat del domini directe de l'abat sobre tot el territori que incloïa l'estany. No és estrany, doncs, que en parlar de recs sigui inevitable destacar el paper dels molins que coneixem, especialment dels drapers, els fariners i més endavant els paperers, que van ser, juntament amb altres, la base de l'economia local des dels primers segles de la colonització (fig. 4).

Ja s'ha comentat que la construcció dels dos recs paral·lels de ca n'Hort i d'en Teixidor (els recs Palaus), que conduïen l'aigua amb exclusivitat a cada un dels masos, tenia per finalitat el regadiu de les seves terres però amb tota seguretat també la de proveir d'aigua els seus respectius molins. Però mentre que el de can Teixidor ja és citat l'any 1279 com el molí d'en «Ramon Brugada d'Amont» (Faria, 2004), el de ca n'Hort no ho és fins que no apareix al text de La Concòrdia de les aigües de l'Estany l'any 1685 com a molí esmolador d'en «Frigola dels Turers» (Constans, 1992, p. 306). De totes maneres es fa difícil pensar que a ca n'Hort no hi hagués cap molí molt abans d'aquesta data, tenint en compte la particular individualització de les conduccions paral·leles dels recs Palaus i la presència del salt d'aigua. I també seria poc comprensible que cap dels dos molins no fos anterior a les notícies que en tenim.

Així que, el molí de can Teixidor, que durant molts anys va estar situat a la part posterior de la casa pairal dels Brugada com a molí draper –tot i que en els seus inicis sembla que hauria estat fariner–, en època no determinada va ser desplaçat al mateix cos edificat del de ca n'Hort. En aquest, l'any de 1779 (segons un plànol d'en Josep Toneca recollit per Mn. Constans) també hi havia un molí batan del beneficiat de Santa Maria, molí que el 1829 ja consta com a molí paperer de la família Riera, activitat que va perdurar fins l'any 1917 en el que avui és can Pipa (Vila, 2000). El de can Teixidor, en canvi, aproximadament a la mateixa època (1796) va ser fàbrica de xocolata de la família Torrent i va acabar produint gel fins l'any 1953 després d'una curta activitat relacionada amb les pells.

La riera Vella

Si s'accepta que la riera Vella, anomenada més tard de Sant Miquel, s'inicia realment després dels salts d'aigua de ca n'Hort i de can Teixidor, en realitat el primer molí que s'hi troba és el que des de l'any 1928 fins al 2002 va ser farinera de la família Surribas –actualment sense activitat però encara dempeus i amb tota la maquinària sencera i en bon estat–, indústria que probablement va ser construïda més tard que les que segueixen més avall. De fet, la primera

notícia d'aquest molí és de 1561, quan consta en aquest lloc (Palmada, 2010) l'existència d'una farga de claveters d'en Narcís Vedruna (Clara, 2003).

Però l'any 1594 també hi consta la d'un molí paperer d'en Miquel Quintana (Constans, 1981) –que podia haver coexistit amb la farga–, molí que des de l'any 1675 va ser dels Perpinyà. Destruït durant la Guerra del Francès, la família Torras el va reconstruir l'any 1819 (a partir d'aquell moment s'anomenà el Molí Nou) i hi va iniciar una important activitat paperera –compartida des de 1890 amb una fàbrica de xocolata–, activitats que van subsistir fins la comentada adquisició per part dels Surribas l'any 1928 (Vila, 2000).

Però és molt probable que, com s'ha dit, abans d'aquest molí ja s'hagués construït l'estructura hidràulica situada al costat del portal de l'Hospital, ja que l'any 1358 hi són citats dos molins fariners d'en Joan Despuig, molins que van ser cedits l'any 1373 al sagristà Francesc Batet i el 1375 a un altra sagristà, fra Guillem Tarradas, el qual va convertir un dels dos en molí draper (Constans, 1981). La indústria va ser dels Rabassa com a mínim des de 1537 (Constans, 1981), fins que, després de fer anar uns telers per als Nadal i Ribó l'any 1857 i convertir-se en molí paperer de la vídua Trias l'any 1907, va acabar sent novament fariner de la Cooperativa Agrícola l'any 1923 (Vila, 2000). Aquests molins, i sobretot aquesta àrea tan immediata al monestir, a finals del segle XIX van ser objecte de nombrosos canvis, i no només de l'activitat de l'aprofitament hidràulic, sinó del traçat del rec i del mateix camí públic (fig. 5).

La plana de Canaleta i els seus molins

La riera Vella que, com s'ha dit, si tenia una branca superior que entrava al monestir podia haver estat el primer –i en principi l'únic– rec a ser construït, va ser essencial per al desenvolupament del monestir i del petit nucli de la Vila Vella en aquests primers segles de creixement (almenys del X al XII). En qualsevol cas, seguint el curs troncal actual i sobrepasat el molí del portal de l'Hospital o d'en Rabassa i per tant l'important desnivell que hi té lloc, el rec entra a la plana que tanca per llevant la riera de Canaleta i més avall el riu Terri. Aquesta vall contenia diversos i importants masos i molins, alguns dels quals han desaparegut. En aquests molins de la plana l'energia hidràulica sovint s'havia de crear a base de basses o dipòsits construïts expressament per tal d'obtenir el corresponent salt i/o reserva d'aigua.

D'aquests molins, el més proper al del portal d'en Rabassa era el fariner i draper del mas Bou (avui can Laqué), esmentat com a tal l'any 1389 (Faria, 2004), però sobre el qual hi ha referències anteriors sense data de quan mas i molí eren propietat de Ramon Pont, que el va vendre a Arnau Puig l'any 1279 (Constans, 1981). El molí estava en mans d'en Joan Ferrer l'any 1685 (Constans, 1992, p. 306) i aquesta família el va tenir almenys fins l'any 1779, segons l'esmentat plànol d'en Josep Toneca. La família Laqué hi va fabricar ciment des de 1885 i va funcionar fins l'any 1960.

Uns metres més avall es conserva en molt bon estat el molí fariner d'en Boada de la Via, del qual hi ha referències de l'any 1279, quan sembla que era propietat de Guillem Reixach (Faria,

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

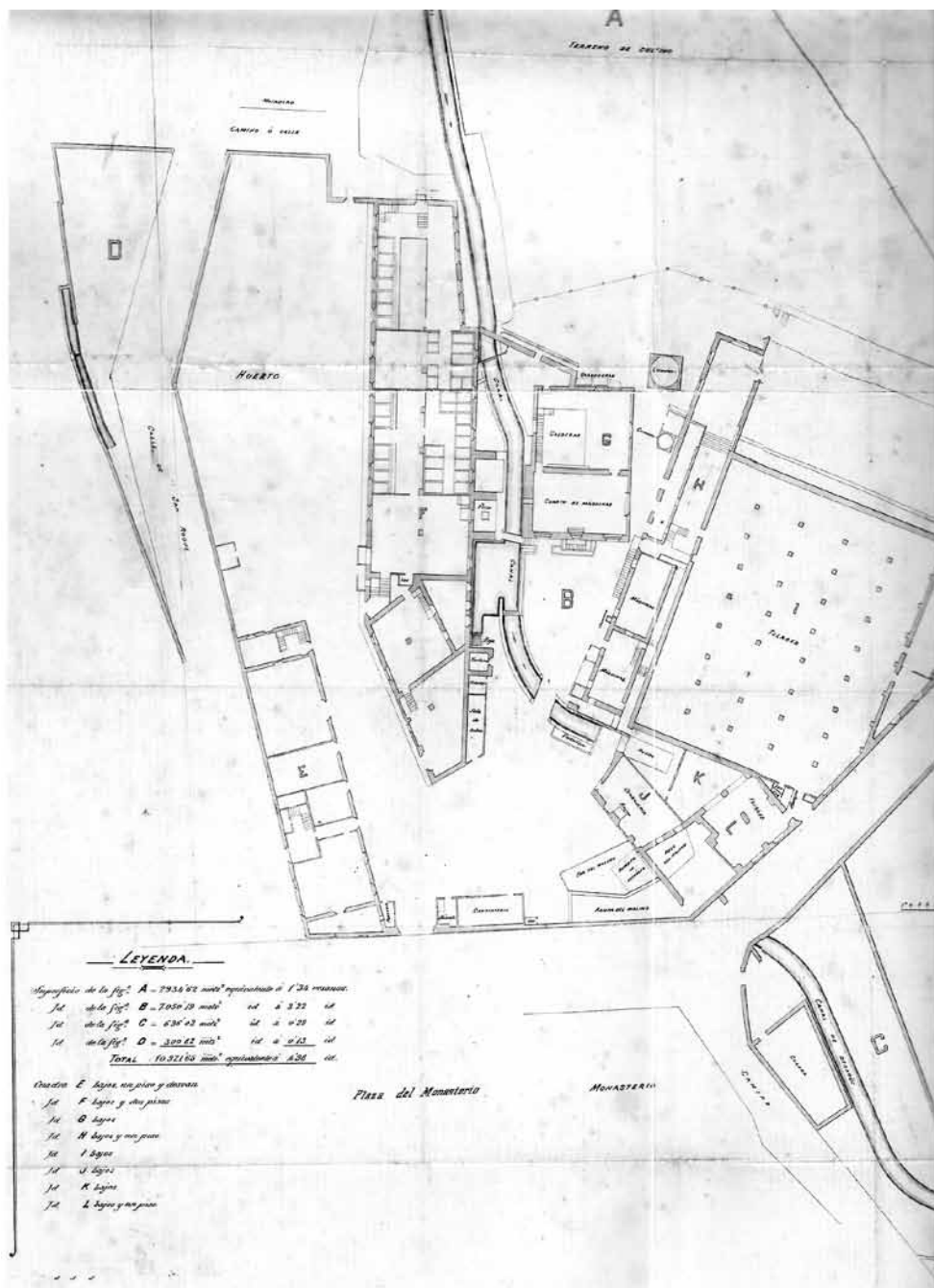

Figura 5

El conjunt industrial dels Nadal i Ribó –l'antic molí d'en Rabassa o del portal de l'Hospital– l'any 1904 quan ja pertanyia a la vídua Trias.

2004) i durant un temps indeterminat d'en Rabassa d'Avall o de la Via (Palmada, 2010). Però l'any 1685, quan un dels molins era polvorer, ja consta com a propietat de Guillem Boada de la Via (Constans, 1992, p. 306), família que en va mantenir l'activitat fins l'any 1937. S'hi mantenen les moles dels dos molins fariners i el trull del molí escairador o de "blat de coure", així com també els corresponents rodets de la transmissió vertical dels molins i el mur de l'antiga bassa (fig. 6).

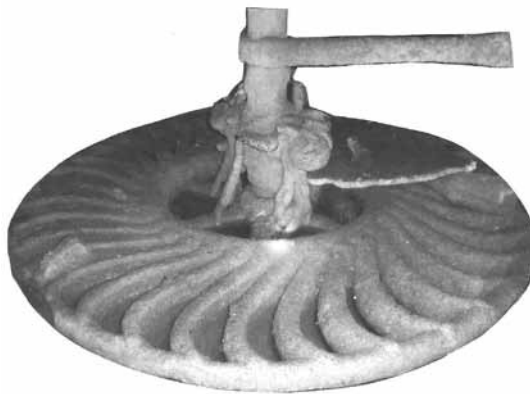

Figura 6

L'edifici de can Boada, i un dels rodets dels dos molins fariners i un escairador que encara existeixen.

Abans que la riera Vella aboqués les seves aigües a la riera de Canaleta, cal esmentar també el molí del mas Verdaguer (actualment can Famada i conegut durant molts anys com el mas Pujol de les Rieres). Situat un centenar de metres més avall que el mas, ha desaparegut quasi del tot, inclosa la seva bassa, ja que actualment ni tan sols hi passa el rec, desviat amb les operacions urbanístiques de finals del segle XX. Havia estat un molí important, esmentat els anys 1279 i 1326 com a molí fariner (Faria, 2004) i l'any 1685 com a polvorer però sense activitat (Constans, 1992, p. 306). No n'hi ha més notícies fins a principis del segle XX, quan consta com a fàbrica de teixits d'Alfonso de Pineda (Gussinyer, 1907, p.18), fàbrica activa a base d'una turbina i conduïda després per la família Lavall fins l'any 1945.

El molí Canyer en el rec de la Figuera d'en Xo

En el tram que va de l'estany al pla del monestir, ja dins la muralla medieval de la Vila i amb independència de quina sigui la realitat inicial construïda del rec de la Figuera d'en Xo (sobreeixidor dels recs Palaus amb desguàs a una suposada branca superior de la riera Vella amb separació posterior d'aquesta, o bé rec independent des dels inicis i dirigit directament cap al monestir i la Vila Vella), només hi ha un molí, el molí Canyer o del Canyé, molí que també ha donat nom al rec (Gussinyer, 1907, p. 19).

Aquest molí apareix en un capbreu de l'any 1337 com a molí –probablement draper– d'en «Ferrerós» o «Ferrerons» (Faria, 2004). Després ho va ser d'en Gircós, però des de finals del segle XVI i fins a principis del XIX el molí el van regentar els Ramis com a molí fariner, segons es pot comprovar en diversos documents esmentats aquí. Per successives herències passà a mans dels Manresa (1810), dels Carreras i dels Pineda –que l'any 1907 van substituir la tradicional roda de caixons per una turbina– (Gussinyer, 1907, p. 17). L'activitat va canviar quan uns arrendataris, els Pigem, l'any 1910 van utilitzar la força de la turbina existent per fabricar espadenyas, indústria que va continuar l'empresa Castañer i Serra l'any 1927 (Abellan, 2013a).

El rec va ser anomenat durant segles amb el nom de «rec d'en Ramis» o «rec que va al Monestir» (Constans, 1992, p. 306) perquè passa pel molí d'aquesta important família banyolina i pren la direcció del cos principal de l'abadia, mentre que tota la documentació anterior l'esmenta amb el redundat nom de «rec de La Canal» o «Sa Canal» i altres similars comentats al principi d'aquestes notes. El mateix rec, però, quan arriba al pla del monestir, ja a l'interior de la muralla medieval, i es presenta davant la façana principal del conjunt monàstic, l'any 1546 i el 1612 s'esmentava amb el nom de «rec Pasqual» (Constans, 1992, p. 67 i 162), mentre que, quan deriva cap al seu interior, segons Constans prenia el de «rec de la Cuina» (Constans, 1951, p. 36).

Però el nom de molí Canyer i rec del molí Canyer o Canyé possiblement tingui molt a veure amb el mot *canat* pel fet que el molí ha estat relacionat amb aquesta estructura de pesca, de la qual es parlarà més endavant, i no amb les canyes tan habituals al llarg de tots els recs.

Així, l'any 1690 s'esmenta el «Canat d'en Ramis» o que el mateix Ramis pagava per «un canat [...] de pescar peix i delme de les anguiles» (Palmada, 2010). I aquest topònim, abans d'aquesta època, apareix amb formes com «Canar», «Caner», «Canamar» i altres que es comentaran en el seu moment.

Els primers recs i la Vila Vella

La riera Vella i el rec de la Figuera d'en Xo, en qualsevol dels casos hipotètics que s'han comentat, van tenir segurament una certa incidència en el desenvolupament econòmic de la Vila Vella, o sigui sobre el petit nucli urbà nascut a redós del monestir i que en època ja bastant avançada (segles XI-XII?) no devia allargar gaire més enllà de l'església de Santa Maria dels Turers, del carrer de la Paraireria i del que avui és placeta de la Font. Però des del punt de vista de l'estructura urbana d'aquest nucli sembla que la seva influència hagi estat més la d'un aprofitament a posteriori que no pas una directriu per a la seva formació. És a dir, que aquest primer rec (tant si era la suposada branca superior de la riera Vella, com el rec del molí Canyer o ambdós alhora) estava pensat des del monestir i per als seus interessos més que no pas per als de la Vila. Els camins principals d'aquesta, que es creuaven a la placeta de la Vila Vella, avui del Teatre, formen una estructura independent del traçat dels recs, mentre que el rec Major i la Vila Nova tenen una relació molt més directa, com es veurà més endavant.

Observant algun dels pocs plànols antics que existeixen, com el de 1824 i altres d'època similar (fig. 7), es pot veure clarament com el rec de la Figuera d'en Xo o del molí Canyer, després de passar per l'horta de l'hospital de Sant Roc –i proporcionar aigua a aquest hort i al mateix hospital–, es dirigia de dret cap a l'interior del monestir, on alimentava safareigs i viviers de peixos, mentre que la seva continuació cap al sud per sortir de la muralla constituïa una derivació més aviat forçada. Fins i tot ni s'assenyala la branca que entra a les hortes situades entre els carrers del Puig i Nou per anar a la plaça de la Vila Vella. És a dir, que, des del punt de vista urbà, aquest tram del rec que transcorre pel que hem anomenat pla del monestir actua més com a separador o frontera entre el monestir i la Vila que altra cosa.

En qualsevol cas, la qüestió és que el rec seguia –i segueix, ara soterrat– en direcció sud per tot el front de la muralla i fossat de ponent del monestir, i travessa el carrer de Baix o de Quatre Cases –l'entrada a Banyoles per la banda de llevant–, on, segons l'esmentat plànol de 1824, hi consta l'existència d'un molí. Hi ha força documentació, sobretot a partir del segle dinou, sobre la continuïtat d'aquestes dues derivacions situades entre la riera Vella i el rec Major després de passar pel pla del monestir i de les indústries que hi havia instal·lades. Però no hi ha cap dubte que, molt abans, aquests cursos d'aigua havien d'haver alimentat molins de masos de la zona tan antics com el mas Batlle (després mas Rodeja i finalment can Trull Vell), citat el 1263, el mas Peraseca (després Ameller), citat el 1389, i altres potser desapareguts o que consten amb un altre nom, com possiblement els del mas Prat, també esmentats en el document de l'any 1263.

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

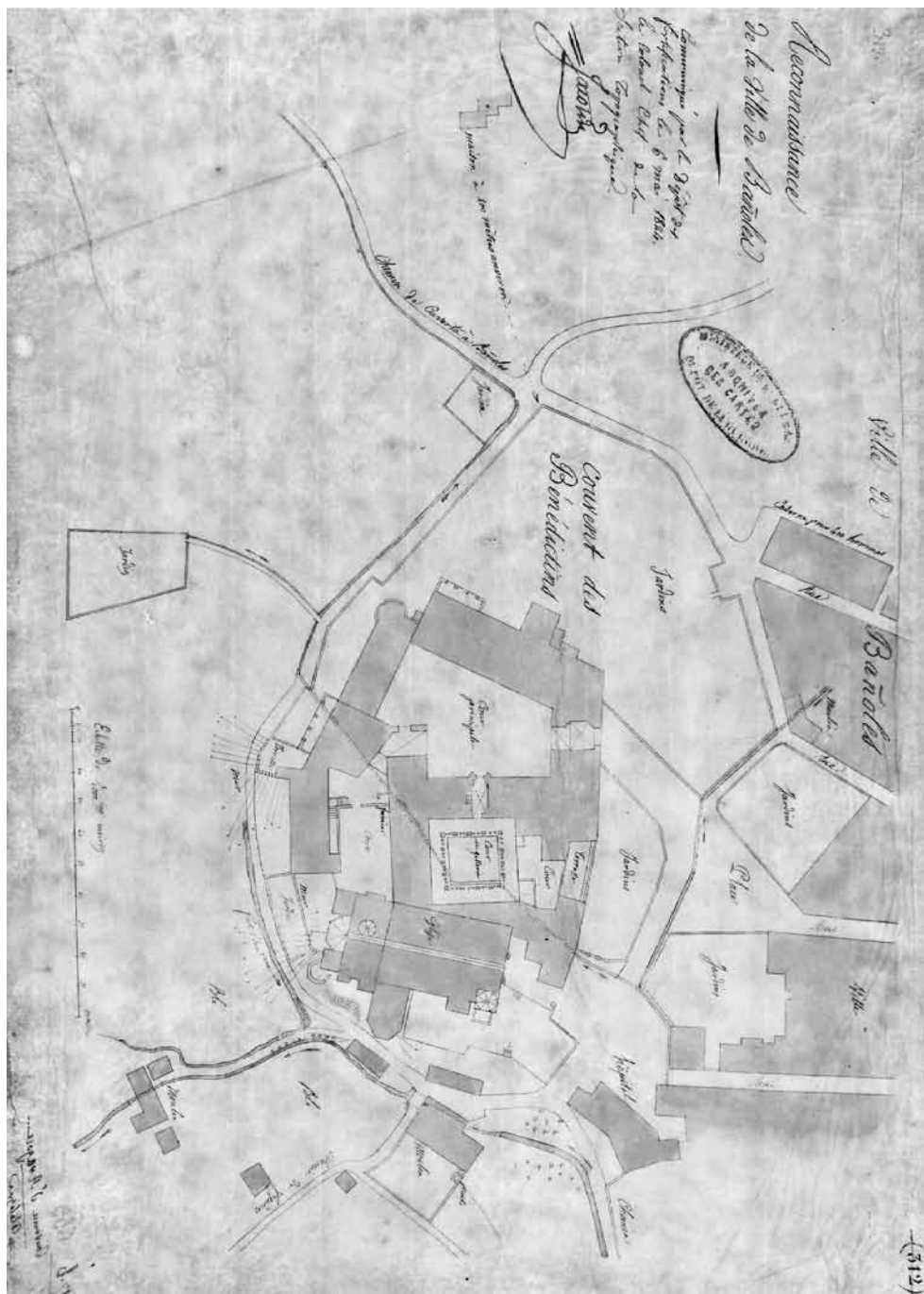

Figura 7
Plànol de l'entorn del monestir de Sant Esteve, l'any 1824.

El rec Major

El rec Major és el quart que surt de l'estany vist de nord a sud si el situem d'acord amb el límit actual de l'estany. Però, com ja s'ha dit, en la seva construcció inicial partia d'una mota situada en el pas que deixava circular l'aigua entre un esperó que seguia la línia, ja comentada, que va del portal de la finca de les Rotes al carrer de Ponent. Aquest punt d'arrencada està situat allà on fa un gir sobtat de quasi 90° en un angle del Camp de Futbol Vell i es dirigeix de dret cap al sud. Pel que fa a qüestió de noms, l'any 1279 aquest rec apareix anomenat en diverses ocasions com «reco Agumillo» o «d'Aguamillo» (Faria, 2004), nom que durant tot el segle següent se segueix utilitzant barrejat amb el més antic, ja esmentat al document de l'any 1263, com a «Daguemel», «Gemel» i «Gamel», en tant que límit parroquial entre les parròquies de Guèmol i Banyoles.

En algun document i almenys en el tram més proper a l'estany, l'any 1337 apareix anomenat «rec de sa Furcha» i també «de Vilanova», el 1389 «de sa Forcha» i «rec de Vilanova vel (o de) sa Forcha» (Faria, 2004) i el 1440 «rec de les Forques» (Constans, 1951). Però en aquests segles XIII i XIV el trobem documentat també com el rec del «Canat Nou» en referència a l'estructura de pesca que apareix quan s'ha fet referència al rec de la Figuera d'en Xo o al molí Canyer. Però potser el més representatiu de tots és el citat com a «rec de Vilanova», sobretot en aquest tram completament rectilini que es dirigeix cap a la part alta de la ja murada vila.

Aquest traçat tan net del rec entre la mota i la muralla –que va quedar trencat l'any 1850 per l'obertura de la nova carretera de Girona a Olot (avui carrer de la Llibertat)– indica la clara intenció d'entrar a la Vila Nova en el seu punt més alt, a l'encreuament dels actuals carrers de la Canal i de l'Abeurador, on hi havia la muralla nord de la Vila. En travessar la muralla per entrar al barri de Sobreporta, i gràcies al pendent existent en direcció sud i est, es podia repartir l'aigua amb grans possibilitats d'aprofitament immediat per diferents tipus d'obradors (tints o adoberies) o per a la construcció de molins, a part del regadiu de petits horts.

Precisament l'any 1581 consta l'existència del molí d'Antoni de Vilademi al carrer de Sobreporta de difícil localització (Constans, 1992, p. 108). En canvi, en el tram anterior a la trobada amb la muralla només hi podem constatar el possible molí de pales que podia haver existit a l'edifici conegut com can Quim del Rec, o bé el trull d'oli que Gaspar Colomer va construir l'any 1832, molins, en qualsevol cas, de molt poc rendiment atès el quasi nul desnivell. Era zona d'horta i es devia aprofitar més per a la pesca gràcies al canat que s'hi va situar, entre altres ginyes.

El rec Major i la Vila Nova

D'aquesta entrada a l'interior del recinte de la Vila Nova –ja emmurallada del tot al segle XIII–, el que ha quedat actualment del sistema és el curs del rec troncal actual que passa per darrere les cases del nord de la plaça Major –ara soterrat i sota les edificacions ampliades– i el rec del carrer del Born. A part d'això resten algunes petites derivacions residuals com la que, fins a principis de la segona meitat del segle XX, discorria adossada a la muralla de ponent i que

regava les hortes de les cases d'aquest carrer després d'haver alimentat possibles indústries o fins i tot algun molí.

Del seu pas en època medieval pel que avui és plaça Major, fins a la sortida del rec a la muralla de migdia, no se'n sap molt més que el que diu el document de 1263 en el qual es cita aquest rec en el seu paper de delimitació per la banda de ponent del que es considerava la Vila. En el document només s'afirma que després de sortir de l'estany el rec seguia el camí públic de Girona (Constans, 1987). Però com que també s'esmenta que forma part del rec el molí d'en Bernat del Rec («molendinum Bernardi de Rego»), és a dir, el «molí de la Plaça» o de «les voltes de Dalt», cal suposar que el curs principal o troncal ja era el mateix que l'actual.

Les dues estructures hidràuliques d'aquest molí van ser alternativament una farinera (molí blader) i l'altra drapera o bé ambdues farineres. Consten com a propietat d'en Pere Dusay l'any 1353 i possiblement, abans, d'en Jaume Bardoner (Constans, 1981); d'en Berenguer Sa Val l'any 1389 (Faria, 2004); d'en Bernat Jofre entre 1421 i 1561 i entremig, l'any 1542, d'en Bartomeu de Vilademi (Palmada, 2010); d'en Joan Esteve Rabassa entre 1565 i 1581; d'en Porxes uns pocs anys i dels hereus d'en Casadevall l'any 1685 (Constans, 1985). L'any 1779 consta com a propietat dels Ramis, segons el ja esmentat plànol d'en Josep Toneca, i a partir d'aquí passa per herència, com altres que s'han esmentat, a les famílies Manresa, Pineda (1907) i Reig. De fet els darrers anys, amb l'afegit d'una turbina Francis, no només movia un molí fariner sinó també un escairador o de «blat de coure», una serradora, i encara va proporcionar electricitat després dels anys quaranta. Va cessar la seva activitat l'any 1960 aproximadament (fig. 8).

Passat aquest molí, encara existent i visitable, el rec segueix, paral·lelament al camí que, provinent del monestir, encarava el que avui són les voltes de Dalt de la plaça Major com a continuació del carrer Major per dirigir-se a Sobreporta. A finals del segle XIV, aquest curs i tot el que segueix fins a mas Riera s'anomenava la riera Nova, per bé que també s'adopten noms diferents en alguns trams, com els de rec dels Tints o rec dels Molins al barri de Sant Pere i a la sortida de la muralla de migdia respectivament. Però, al marge de la lògica d'aquest traçat, convindria explicar el gir sobtat que fa el rec quan arriba al carrer avui dit del Mercadal i abans del Portal de Sant Martíà.

El pont de Vila Nova

Al capdamunt del carrer Major (exactament davant dels n. 1 i 2) consta que hi havia un antic pont (Constans, 1981), l'existència del qual s'ha pogut constatar recentment. Es tracta d'un pont que no té res a veure amb el rec Major sinó amb una antiga riera d'escorrentia d'aigües pluvials que seguia, pel nord de la plaça Major, el camí de Besalú –l'actual carrer de Sant Martíà– i pel sud el de Girona, sempre a la banda de ponent dels camins. El traçat del rec Major indica que des de la placeta de Sant Pere cap al sud s'hauria aprofitat aquesta riera per a formar-hi el rec i els salts d'aigua per a l'aprofitament industrial. Per la banda de nord, aquesta suposada riera potser s'havia utilitzat per construir-hi la mina provinent de la Rajoleria.

Figura 8

El molí escairador del conjunt industrial de la plaça Major amb restes de les moles de l'altre molí fariner, avui desaparegut.

De manera que el rec Major ni desembocava en aquesta riera ni passava per sota del pont, sinó que el deixava a la seva esquerra per formar el molí de la Victòria o de la Confraria dels Paraires, ja a la banda sud del carrer Major. De fet, abans de travessar aquest carrer i a la cantonada d'aquest amb el Mercadal (durant molts anys la fleca de can Feliu Pagès), s'ha de consignar l'existència d'un molí enfortidor d'en Tomàs Belloch, que l'any 1685 es va convertir en fariner (Constans, 1992). El molí prenia l'aigua d'una derivació del rec al carrer del Mercadal i desguassava per sota el pas cobert que va a la placeta de Sant Pere per tal de tornar al rec Major després del molí dit de la Victòria. Aquest molí draper, l'any 1565 podia haver estat d'Antic Rabassa i el 1648 de Joan Matamala (Palmada, 2010), però no és segur del tot ja que tant Rabassa com Matamala podien haver posseït o gestionat el de la Victòria abans que no constés com a propietat de la Confraria dels Paraires l'any 1685 (Constans, 1992).

El molí retorcedor de la Confraria dels Paraires, del qual es conserva el salt i l'espai de l'estructura hidràulica, l'any 1337 podia haver estat propietat d'un tal Dalmau Seguí, però amb tota seguretat el 1394 i durant molts anys ho va ser d'en Guillem de Crespià (Faria, 2004). La Confraria dels Paraires, com s'ha dit, en tenia l'ús l'any 1685 i més tard, i fins a principis del segle XX, va ser dels Perpinyà (Constans, 1981), tot i que l'any 1832 consta a nom d'en Joan Font, segurament com a arrendatari. De fet, aquest molí constitueix el capçal d'un barri industrial que va ser el motor de la Vila Nova, ja que es recolzava entre el carrer Major (en època medieval «Major d'Amont» o dels «Ferrers» per tal de distingir-lo de l'actual de les Escrivanies, que llavors era el «Major Inferior» de la Vila Vella) i el camí de Girona, amb el rec com a eix productiu.

El barri de Sant Pere i la plaça Major

El rec Major, doncs, es va construir amb una clara intenció de desenvolupar un barri eminentment industrial que s'unia a la Vila Vella a l'entorn de l'actual carrer Major i està en relació directa amb el conjunt urbà de la Vila Nova, de manera que els quatre costats del que avui és la plaça Major vénen condicionats, en part, pels camins principals de l'època medieval i, en part, pel rec Major o la seva derivació pel carrer del Born. Cal fer notar que des del moment que el rec Major entrava a la Vila Nova qualsevol casa podia tenir algun tipus d'obrador o molí, ja que els edificis estaven situats entre l'espai públic –plaça o camí– i un rec. D'aquesta manera es va anar formant l'estructura urbana d'aquest extrem de la ciutat que poc a poc s'enllaçà amb la Vila Vella formant un únic conjunt, econòmicament emergent.

A la placeta de Sant Pere i a continuació del molí dels Paraires, en un tram que s'ha anomenat fins a l'època moderna el rec dels Tints, però també al carrer Major, s'hi instal·laren tints i adoberies, alguns dels quals tenien accés per la plaça Major, progressivament porxada sobre els camins públics i cada vegada més central en la vida de la vila. Només en el petit tram en el qual la riera Nova discorre dins el recinte murallat, s'hi podien comptar quatre o cinc molins en funcionament. El darrer d'aquests molins era el situat al capdavant de la placeta i ja prop de la sortida del rec fora de la muralla. Era el fariner d'en Sunyer i Busquet, citat l'any 1337, i estava situat al carrer d'en Sunyer (actualment de Sant Pere) i davant del que avui

es considera –amb alguns dubtes– el tint dels Paraires. L'any 1389 el molí era d'en Nicolau Bret (Faria, 2004).

A aquest molí s'hi accedia des del carrer de Girona per un pas cobert encara existent, situat sota de la casa del propietari, casa que l'any 1581 era de Francesca Font (Constans, 1992, p. 106). Entre 1648 i 1685 constava com a propietat de la família Serra (Constans, 1992), el 1779 d'en Gustà o Gustar, segons el plànol d'en Josep Toneca, i el 1832 d'en Vila, segons el plànol d'aquesta data. Però a partir de l'any 1843 la família Oriol va canviar l'activitat del molí fariner per la de paperer, activitat que va dur a terme fins a l'any 1907 (Vila, 2000). El molí va seguir funcionant en mans de Dolors Febrer i més tard de Ramon Masseguer, nom que és el que ha quedat modernament.

El rec dels Molins

El rec, ja fora de la muralla, seguia oferint usos industrials en forma de molins i al mateix temps va propiciar un eixample edificat entre el rec i el camí de Girona, sobretot a partir del segle XVIII, en canvi, bona part de la tasca de regadiu l'absorbia la derivació del rec provinent del carrer del Born que passava pel mateix camí (avui carrer) de Girona. La primera indústria d'aquest tram exterior a la muralla –anomenat sovint en la documentació rec «dels Molins»– és la d'un complex dedicat a la indústria tèxtil en el qual aprofitaven el salt, al mateix temps, diferents estructures hidràuliques, propietaris i societats. Estava situat a la cantonada de la carretera de Bàscara i pertanyia al mas d'Avall (o Masdevall) possiblement el mateix edifici situat en aquest lloc.

La citació més antiga d'aquest molí és de 1389, en què consta com a propietari (o arrendador, que això mai no és segur del tot) un tal Raimon Bret (Faria, 2004). En èpoques posteriors però indeterminades també s'esmenten els noms de «Xambó», «Fajola» o «Rovira», fins que l'any 1647 apareix el de Joan Honorat (Palmada, 2010), família que d'una manera o altra té a veure amb aquest conjunt hidràulic almenys fins a l'any 1779, quan no només el compartia amb la família Bartra i Antoni Serratosa, sinó també amb una fàbrica de teixits i paper d'estrassa d'Agustí Masmitjà (Constans, 1981). Amb aquesta nova activitat s'inicia una llarga tradició de paperera d'aquest edifici, que va seguir Pablo Sabatés el 1870 i la família Poch des de 1885, fins que l'any 1916 l'adquirí Francesc Pujol, que el va transformar en una adoberia, activa fins a l'any 1990, quan es va enderrocar l'edifici (Vila, 2000).

Uns pocs metres més avall –justament al centre del carrer Torras i Bages, prolongat als anys noranta– i ja de construcció moderna, hi havia el molí draper de Joan Malagelada, que l'any 1837 el va arrendar a Josep Cordoní, i aquest va iniciar la nova activitat paperera que van seguir els Masgrau i que va durar fins ben avançat el segle XX, tot i que els darrers anys compartia l'aprofitament amb un molí d'escorxa. Més antic era el molí següent, situat en un edifici enderrocat als anys noranta anomenat can Nocaire, on l'any 1685 s'hi esmenta el molí polvorer de Llorenç Ferrer (Constans, 1992) i on els plànols ja comentats de 1779 i de 1832 hi situen un

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

batan o noc d'en Josep Cordoní. Probablement el molí polvorer va canviar la seva activitat per la de producció d'oli amb el mateix mecanisme, ja que l'any 1907 encara funcionava el trull amb una roda de caixons (Gussinyer, 1907) (fig. 9).

Figura 9

El trull d'oli, anteriorment molí polvorer, de can Nocaire.

Els darrers molins del rec Major

De totes maneres no seria estrany que tant aquest molí com el que segueix prop seu –el molí popularment anomenat d'en Campolier– haguessin estat propietat del mas Peraseca, esmentat als segles XIII i XIV (Faria, 2004), a causa de la proximitat d'aquest mas amb el rec Major i malgrat que aquest mas ja rebia aigua del rec de la Figuera d'en Xo. Ambdós molins són els darrers considerats en el document repetidament citat, dit de la Concòrdia de les aigües de l'Estany de 1685, si bé el d'en Campolier, en aquella data, constava com a molí fariner d'en Joan Batlle de Parets i sembla que ja ho era almenys des de 1647. A partir de 1779 ja pertanyia a la família Campolier, la qual, en una època indeterminada, el va aprofitar com a adoberia, activitat que va perdurar fins als anys cinquanta del segle XX en mans de la família Franch.

No hi ha notícies que en el tram final del rec Major s'aprofités l'energia hidràulica en època medieval, ja que tots els molins que segueixen als dos acabats de descriure només estan documentats al segle XIX, si exceptuem el cas de la Farga d'Aram, que es construeix *ex novo* l'any 1685. Així, després del molí d'en Campolier, hi consten: l'adoberia dels Vilaret (en el plànol de 1832), el molí fariner d'en Trull (construït aproximadament l'any 1800) i, finalment, el paperer dels Escatllar, amb una primera notícia segons la qual l'any 1800 era propietat dels Forgas o Forgues, que el van tenir arrendat durant tot el segle XIX als Sarquella fins que per raons familiars l'any 1883 va passar a mans dels Escatllar. Aquesta era una família amb experiència amb papereres ja que també era propietària de la Farga d'Aram, on també es fabricava paper, i d'altres indústries a Besalú. Van construir un nou edifici a principis del segle XX que va ser enderrocat a finals d'aquest mateix segle (Abellan, 2013b, c).

La darrera indústria que aprofita l'aigua del rec Major és la de la Farga d'Aram, construïda com s'ha dit l'any 1685 pel Comú de la Vila i en la qual Joaquim Escatllar, l'any 1897, va fer una important ampliació per a fabricar-hi paper. D'aquest molí, que compta encara amb les rodes que feien moure els martinets i l'estructura de la turbina que finalment va fer funcionar la fàbrica de paper, ja hi ha prou informació (Lluch; Moner; Privat, 1994, p. 143; Moner, 1997, p. 109; Privat, 1997, p. 123; Sanz, 1997, p. 117), per no haver d'ampliar més ni la descripció d'aquesta estructura ni la visió general plantejada sobre els recs de Banyoles i el seu aprofitament industrial. Un aprofitament que es va anar diluint amb els canvis tecnològics que van portar, primer, a la substitució de moltes rodes de caixons per turbines i, finalment, a moure les indústries amb l'electricitat. Així i tot, i com s'ha vist, alguns han perdurat fins ben bé a la meitat del segle XX.

Altres aprofitaments dels recs: safareigs i pesca

Si bé aquests darrers molins descrits ja no tenien res a veure amb la formació de l'estructura urbana de la ciutat, ja que quedaven situats lluny d'aquesta –no així amb la seva economia–, sí que val la pena afegir unes notes referents a altres usos de tipus menor que van tenir els recs a Banyoles, alguns dels quals va perdurar fins ben entrada la segona meitat del segle XX, com per

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES: ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

exemple el dels safareigs públics. Aquest tipus d'instal·lació, que era habitual a la major part de les poblacions, a Banyoles es donava en una quantitat fora del normal al llarg de tots els recs, i no només amb aquesta consideració de servei públic sinó que també eren molt abundants en els predis privats. Actualment encara se'n poden veure alguns dels públics al barri vell, com el de la placeta del Teatre, i als carrers de Sant Roc o dels Valls, i de privats als recs de Guèmol o al Major, però fins a la primera meitat del segle XX eren molt nombrosos al llarg de tots els recs i fins i tot a la vora de l'estany (fig. 10).

Més interessant encara, però, és l'aprofitament dels recs per a la pesca, no pas com a l'entreteniment en què s'ha convertit en els darrers anys, sinó com a producte de consum, especialment i fins a una època ben recent pel que fa a l'espècie de l'anguila, encara que també a la del barb i a la de la tenca. Les primeres notícies documentades de la importància de la pesca a l'estany i del fet que l'abat en tenia l'exclusivitat o bé que determinat sistema de pesca li pertanyia, apareix en la butlla de 1017 ja esmentada al principi, en la qual, entre les moltes propietats que s'atribuïen a l'abat, hi havia les «pesqueres» («et suis piscatoriis»), si bé és difícil determinar de quin tipus d'estri o element es tractava. De fet, a l'estany s'ha pescat amb xarxa ben bé fins al segle XIX i s'ha pescat sempre a l'estany i als recs amb el sistema més elemental de la canya i l'ham, però també amb altres ginys fixos o mòbils, com es veurà.

Figura 10

Safareigs de la placeta de St. Pere, el principal centre industrial de la Vila Nova, en una imatge de principis del segle XX.

La pesca a l'estany i als recs va tenir gran importància com a forma de subsistència sobretot a l'edat mitjana, de manera que l'abat del monestir, que en el seu domini del territori hi comptava, com s'ha dit, també el de l'estany i el dels recs, tenia molta cura de controlar que la població no només no abusés pescant en determinats llocs sinó que en certes èpoques va tenir taxativament prohibit pescar tant a l'estany com als recs. Constans va recollir una important quantitat de bans sobre prohibicions de pesca, fet que ens permet obtenir algunes pistes sobre aquesta qüestió i com, de mica en mica, els habitants de la Vila anaven guanyant terreny en aquesta pràctica fins a obtenir-lo del tot amb la Concòrdia de 1685 (Constans, 1992, p. 92-94; Constans, 1951, p. 34).

Per exemple, l'any 1399 es prohibia pescar a l'estany amb xarxa, però s'ha de suposar que es donaven per descomptades altres prohibicions que afectaven els recs, com en el pregó de 1407, que prohibia pescar als caps dels recs amb tot tipus de giny. Aquest segle XV, per alguna raó, va ser especialment destacat per aquest tipus de pregons. Així, n'apareixen el 1418, el 1420, el 1427, el 1432, el 1440, el 1443, el 1446, etc. I en la major part d'aquests bans, s'especificaven expressament els llocs més delicats, és a dir, els caps dels recs, les entrades dels molins i sobretot els canats i les barboleres.

Els canats

Un dels pregons que dona més informació sobre el problema de la pesca en els recs és l'emès per l'abat Pau l'any 1440 (Constans, 1951, p. 34), en el qual el rec de la Figuera d'en Xo és esmentat amb el nom de «rec de la Canela» tot concretant que la prohibició afectava «los caners» d'aquest rec, és a dir, els canats per a la pesca d'anguiles d'aquest i dels altres recs: «[...] no hage nengu qui gos pescar en lo estany ni en los recs de Guèmol ni de las Forcas ni de La Canela sobre los caners ni en rechs den Brugada ni den Ort sobre los molins ni (en les) barboleres [...]», és a dir, els cinc recs actuals anomenats avui oficialment de sud a nord: Guèmol, Major, de la Figuera d'en Xo (o del molí Canyer), d'en Teixidor i de ca n'Hort.

Els «caners», és a dir els canats, segons el que es dedueix de la documentació existent, eren uns llocs determinats dels recs preparats amb un ormeig per pescar sobretot anguiles, si bé en principi s'ha de parlar només de dos: el canat Vell i el canat Nou, situats respectivament en els recs del molí Canyer, el primer, i en el Major, el segon. El nom de *canat*, derivat de canya segons Coromines i que encara avui s'utilitza a Banyoles per referir-se a un carrer (carrer del Canat), és, segons l'Alcover-Moll, un (o una) «canal feta amb canyes llargues, plana i ampla de boca i tapada per la part contrària, que és la més estreta, per pescar en aigua corrent». De fet, no el trobem escrit així a Banyoles fins al segle XV, ja que abans d'aquesta època apareix amb les formes de les quals prové el nom, com «Canar», «Canamar», «Caner», «Canari», «Canario», «Canarium» o «Canarii».

Així, el «Canarium d'Aguamillo» o «el canario novo» esmentats en un capbreu de 1280 correspondrien al canat del rec Major, mentre que l'any 1337 Emersenda, muller d'en Jacob Bateti,

paraire, confessa que paga censos, entre altres finques, per una feixa a l'horta anomenada «des Canar Vey» que afronta a migdia amb el rec «[...] dicti Canarii», és a dir, amb el rec on hi ha aquell canat (Farias, 2004). I ja s'ha comentat abans que a finals del segle XVII s'esmenta que en Ramis paga per «[...] un canat [...] de pescar peix i delme de les anguiles» o que una peça de terra està situada al «Canat d'en Ramis» (Palmada, 2010). També el 1581 s'esmenta una feixa al «Canamar» o «Canat Nou» (Constans, 1992).

Els canats, a Banyoles, havien de tenir una estructura física fixa i eren un element tan important que s'utilitzava sovint per situar propietats, tot i que es desconeix, de moment, la seva situació exacta. Perquè malgrat que l'Alcover-Moll considera que un canat és l'ormeig de pesca pròpiament dit, en els pregons sobre la pesca emesos pels abats en els segles XV i XVI es diferenciava entre l'indret i l'ormeig. És a dir, que el canat, a més a més de ser un ormeig de pesca, definia un lloc, mentre que el giny mòbil era la barbolera («barbol» o «bertrol») que se situava a diferents llocs del rec. Aquest fet es veu clarament en el pregó de 1446: «[...] nengu ni nenguna qui gos pescar ab ninguna tesura en lo estany so es dels canats en amont ni en les barboleres [...]» (Constans, 1992).

Així doncs, hem d'imaginar els canats banyolins com unes parts o trams dels recs dins les quals s'organitzaven amb canyes les canalitzacions fixes amb forma d'embut que permetien la captura de les anguiles que pujaven cap a l'estany pel Ter i pel Terri, així com també altres espècies. Aquest giny fix de pesca el podem comparar amb l'actual pantena de la llacuna de l'Encanyissada al Delta de l'Ebre, per bé que amb unes dimensions molt més reduïdes. Per les referències que tenim, creiem que el canat Nou estava situat en el rec Major, possiblement entre can Quim del Rec i el carrer del Canat, mentre que el canat Vell es trobava en el rec de la Figuera d'en Xo, segurament prop del molí Canyer i entre aquest i la muralla, és a dir, a la sortida del molí (fig. 11).

Barboleres i regueres

La barbolera, també anomenada «barbol» o «bertrol», segons el mateix Alcover-Moll, és un giny construït amb xarxa en forma de dobles embuts sostinguts per diferents anells de fusta i/o de ferro per pescar en les rieres però fàcilment traslladable a un lloc o altre d'un rec o al mateix estany a la sortida d'aquests. És molt semblant al giny anomenat gànguil, que requereix ser arrossegat per una barca i és encara utilitzat al mar en diverses zones per a la pesca de gambes i peix petit. El cas de la barbolera banyolina, de la qual se'n guarda un exemplar a can Teixidor del Terme, té la particularitat que els anells –que són de fusta– no són circulars del tot sinó que tenen una part plana, cosa que fa suposar que servia per deixar-la reposar al fons dels recs, si tenim en compte la poca fondària d'aquests (fig. 12).

Finalment cal esmentar que el mot reguera que apareix en la documentació d'aquests segles XIV a XVII correspondria a les derivacions dels recs troncalcs que regaven les hortes dels diferents propietaris, és a dir, a petites canalitzacions d'uns 30/40 x 30/40 cm segurament formades amb

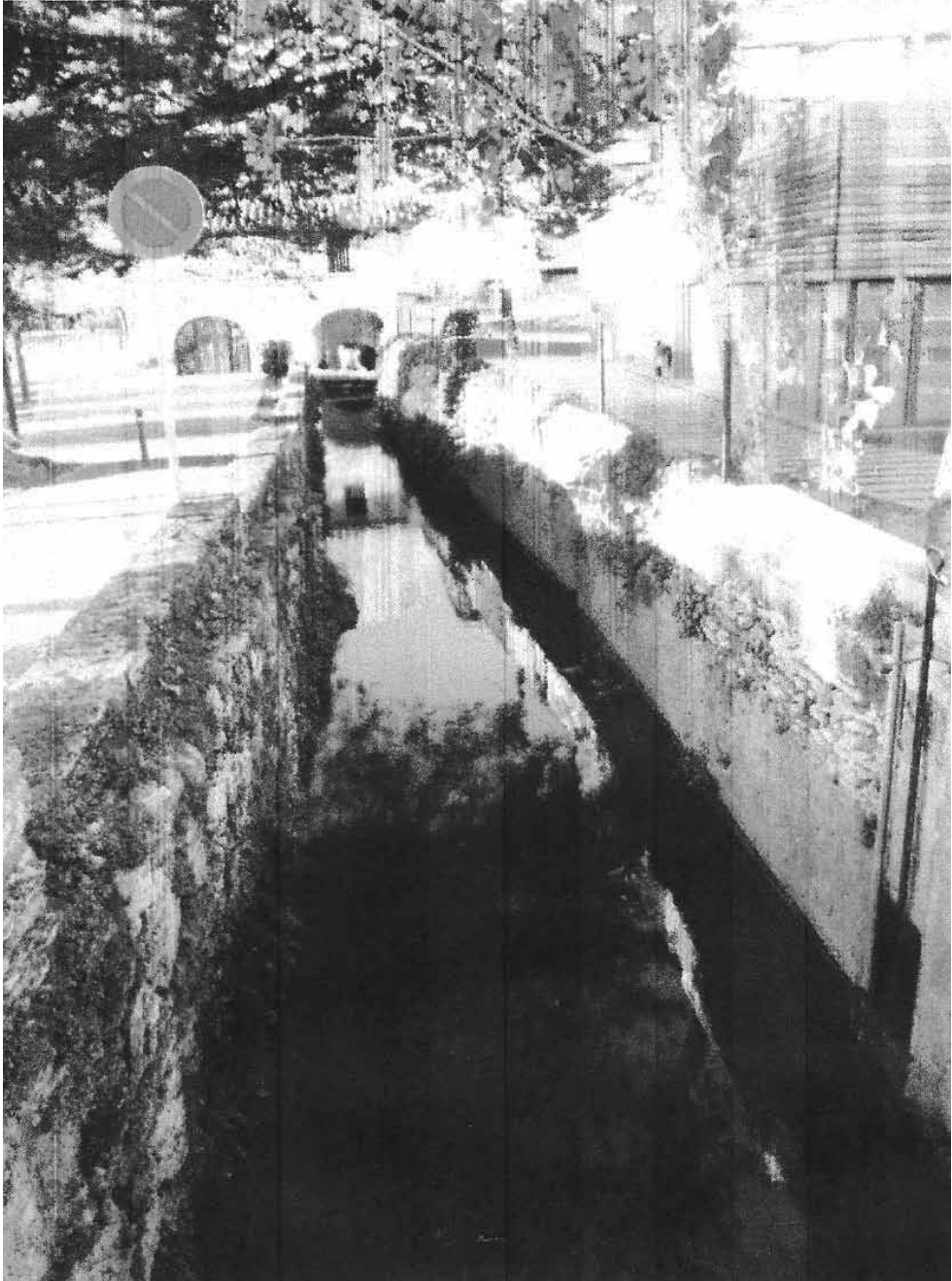

Figura 11

El rec Major vist des del carrer del Canat amb l'edifici de can Quim del Rec al fons. És probable que en aquest indret hi hagués instal·lat el «Canat Nou».

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES:
ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

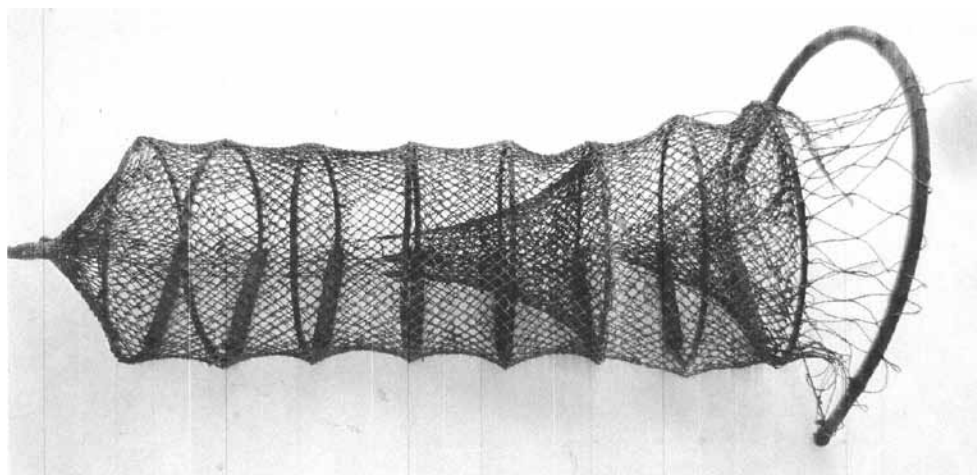

Figura 12

Una barbolera de pescar anguiles amb base plana per dipositar al fons dels recs de Banyoles.

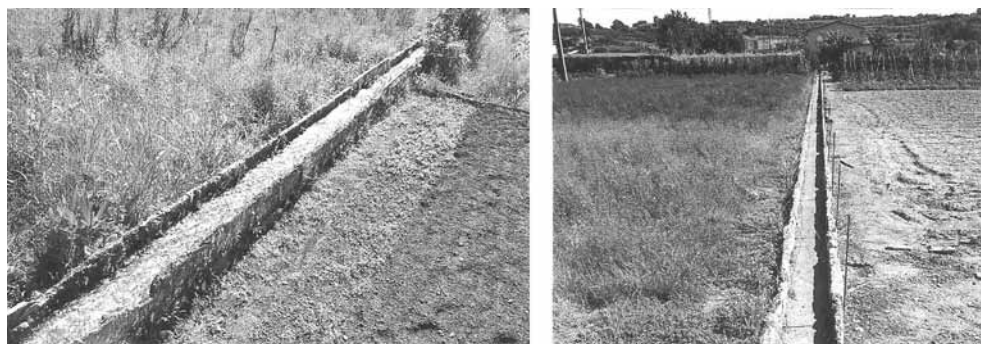

Figura 13

Regueres: petites canalitzacions formades amb llosa de Banyoles per distribuir aigua entre les hortes.

lloses, com les que encara es poden veure avui entre les hortes a llevant del monestir. Molt sovint aquestes regueres defineixen les afrontacions de les diferents propietats i és en aquest sentit que trobem el mot esmentat en capbreus i altres documents d'aquesta època (fig. 13).

De fet, en els documents d'aquests segles apareixen nombrosos noms de molins –i alguns de recs– que no s'han esmentat en aquestes notes perquè no s'ha localitzat la seva situació. És molt possible que alguns corresponguin a propietaris o arrendataris que els gestionaven o posseïen entre les dates que aquí s'han apuntat, de manera que en estudis o treballs futurs es podran corroborar o corregir la realitat o els errors que pugui contenir l'aproximació duta a terme en aquest treball.

Figura 14

Intervenció arquitectònica que reconstrueix el sistema hidràulic d'un antic molí amb el canal principal, el de desguàs i el salt d'aigua.

L'APROFITAMENT DE L'AIGUA DE L'ESTANY DE BANYOLES: ELS RECS EN LA FORMACIÓ DE LA CIUTAT

I per acabar, sembla obligat fer una reflexió sobre el tractament que mereix avui un sistema d'aprofitament de l'aigua que segueix eixint de l'estany una vegada que s'ha perdut del tot el seu ús industrial, tot i que es manté a mínims el de regadiu (si es compara la superfície regada fa un segle i l'actual). Un sistema que no només forma part de la història de la ciutat sinó que n'és gran part l'origen, i sense el qual no hauria assolit la riquesa i el poblament de què ha gaudit en diferents segles.

I un dels tractaments possibles d'aquesta encara extraordinària xarxa de recs, lluny d'amagar-la com s'ha estat fent durant anys i convertir-la sovint en desguàs d'aigües negres, és el de fer-la evident per recordar a generacions futures quins són els seus orígens i fer conèixer de què ha viscut la ciutat durant anys. Dit en poques paraules, fer visible el perquè d'aquesta ciutat.

És a dir, en definitiva, que cal tornar a obrir recs vergonyosament tapats per la seva adaptació a la xarxa del clavegueram i ensenyar quin havia estat el seu funcionament i la seva utilitat. És així com s'ha dut a terme darrerament en alguns espais de la ciutat i també, amb una obra exemplar, al carrer de la Muralla on, a partir de l'enderroc d'una de les darreres indústries que utilitzaven la força de l'aigua per als usos industrials, s'ha reproduït el sistema de distribució de l'aigua que tenia. Sembla clar que aquest és el camí que s'ha de seguir per a la resta de salts que encara es poden veure en algún recs (fig 14).

BIBLIOGRAFIA

- ABELLAN, J.A. (2013a). «El molí del Canyer». *Revista de Banyoles*, núm. 951.
- (2013b). «Can Nocaire». *Revista de Banyoles*, núm. 952.
- (2013c). «Del molí d'en Forgas a cartrons Masó». *Revista de Banyoles*, núm. 954.
- ALSIUS I TORRENT, Pere (1895). *Ensaig Històrich sobre la Vila de Banyolas*. Banyoles: Estampa de F. Mateu i X. Vilardell.
- CLARA, Josep (1983). «Notícia de la farga de Banyoles durant el segle XVI». A: *Amics de Besalú. Assembla d'Estudis del seu comtat*. Besalú: Amics de Besalú.
- CONSTANS, Ll. G. (1951). *Bañolas*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles.
- (1981). *Manuscrits inèdits de Mossèn Constans*. Vol. IX: *Expansió urbana de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- (1985). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. I. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- (1987). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. II. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- (1992). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. V. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- FARIA, V. (2004). *Els capbreus de la vila de Banyoles (segles XIII-XIV)*. [Beques Joaquim Palmada. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. Inèdit]
- GUSSINYER, R. (1907). *Agua de Bañolas. Ordenanzas de aprovechamiento de las aguas del lago*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles.
- LLUCH, R.; MONER, J.; PRIVAT, Ll. (1994). «La farga de Banyoles: història, arquitectura i funcionament». A: *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1992-94*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- MONER, Jeroni (1997). «L'edifici de la farga d'aram de Banyoles». A: *Fargues de ferro i fargues d'aram. Història, geografia i aspectes tecnològics*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 18).
- PALMADA, G. (2010). *La força de l'aigua*. [Beca Patronat Eiximenis. Inèdit]
- PRIVAT, Ll. (1997). «Aspectes funcionals de la farga de Banyoles». A: *Fargues de ferro i fargues d'aram. Història, geografia i aspectes tecnològics*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 18).
- REYES, J.M^a. (2013). «Els orígens de la jurisdicció feudal del monestir de Banyoles». A: *Monestirs i territori: 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 33).
- SANZ, E. (1986). «El borde oriental del lago y el asentamiento de Banyoles». A: *Primeres jornades sobre l'estany de Banyoles*. Girona: Diputació de Girona: Ajuntament de Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- (1997). «Els darrers anys de la farga de Banyoles». A: *Fargues de ferro i fargues d'aram. Història, geografia i aspectes tecnològics*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 18).
- VILA, A. (2000). *Els molins paperers del Pla de l'Estany*. [Inèdit]

Aigua i ciutat: els recs de Banyoles, història i futur

NOGUÉ, J.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2014. (Quaderns; 34), p. 51-65

L'aigua com a conflicte legal. Perspectives històriques i de present

Lluís PAU i GRATACÓS

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, pl. de la Font, 11, 17820 Banyoles

Com a qüestió prèvia

Jurídicament l'aigua és una propietat i com a tal genera drets, obligacions i, per tant, conflictes legals. Aquesta consideració sobre la propietat i els seus efectes és fàcilment constatable en la pràctica diària. Ostentar la propietat d'un solar, per exemple, crea per als seus titulars el dret d'edificar-hi, però també genera obligacions, perquè per edificar es necessita una llicència de l'Ajuntament; la propietat d'un pis genera obligacions vers la comunitat de propietaris, però també drets d'ús, de lloguer, d'hipoteca... en favor del seu titular. Val a dir, però, que aquests efectes presenten una certa singularitat quan ens referim a la propietat de l'aigua, que per raó de la seva naturalesa s'erigeix en una propietat «mòbil» en el sentit que discorre per diferents propietats fins que arriba al seu destí final, que és un riu, un estany o el mar.

Dit això i des de les perspectiva de les jornades organitzades pel Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, la Universitat de Girona i l'Ajuntament de Banyoles sota el títol «Aigua i ciutat: els recs de Banyoles», història i futur, enfocarem aquesta ponència tot considerant que l'aigua de Banyoles presenta unes singularitats que cal subratllar i que històricament han generat –i de fet, generen avui– conflictes legals.

Per tal d'enquadrar les següents reflexions, cal partir de la premissa que des del 2 d'agost de 1985, data en la qual es va promulgar la Llei 29/85 aigües (Text refós de la Llei d'aigua aprovat pel Reial decret legislatiu 1/2001, de 20 de juliol), totes les aigües continentals superficials i també les subterrànies renovables, integrades totes elles en el cicle hidrològic, constitueixen un recurs unitari, subordinat a l'interès general, que integra el domini públic hidràulic, la propietat del qual la Llei l'atribueix a l'Estat.

En aquest context de publicació de les aigües, derivada de la Llei d'aigües de 1985, que en substància ve a implicar que totes les aigües són propietat de l'Administració Central, únicament s'hi preveu una sola excepció: les aigües de Banyoles, que queden excloses d'aquest procés de demanialització estatal, ja que la mateixa Llei d'aigües de 1985, en la seva Disposició addicional primera, estableix que, atès que l'estany de Banyoles figura inscrit en el Registre de la Propietat, conserva el caràcter dominical que tenia en el moment d'entrar en vigor la indicada Llei d'aigües, és a dir, la Llei respecta la condició d'aigües comunals del municipi de Banyoles, que històricament sempre ha posseït.

1. La singularitat del règim jurídic del sistema lacustre de Banyoles

L'estany de Banyoles és una finca de titularitat municipal. I, malgrat que els orígens documentats sobre la seva titularitat municipal es remunten a finals del segle XVII, des d'un punt de vista registral, podríem dir que l'estany de Banyoles no adquireix la categorització de finca fins al 23 de juliol de 1915, data en què es procedeix a la seva immatriculació en el Registre de la Propietat de Girona, avui de Banyoles. Concretament, en els llibres corresponents als termes de Banyoles i Porqueres, finques números 1741 i 578, inscripció primera.

Efectivament, el municipi banyolí és titular de l'estany en virtut d'Espectura pública de concòrdia atorgada per l'abat i convent de la vila de Banyoles, amb Reial autorització en favor de la Universitat o comú dels veïns que aquella representa, atorgada en data de 3 de juny de 1685, davant el notari i escrivà públic de la vila de Banyoles, Don Francisco Lafont, en virtut de la lletra de comissió que li varen dirigir els notaris reials de Barcelona Don Pedro Cullell i Don José Llaurador en data de 3 de gener de 1685.

Apuntem aquí la importància que té en l'actualitat aquesta conceptualització formal de finca registral, ja que permet considerar l'estany de Banyoles dintre d'una situació jurídica especial; gairebé de privilegi, ja que, com hem apuntat, en un context legislatiu en virtut del qual les aigües són públiques per aplicació de la Disposició addicional primera de la Llei d'aigües de 1985, que estipula que els llacs sobre els quals existeixen inscripcions expresses en el Registre de la Propietat conservaran el caràcter dominical que posseeixin en el moment d'entrar en vigor la llei referenciada, queda sostret d'aquest context, erigint-se així en una excepció a la regla que estipula que la propietat de l'aigua és de l'Administració central.

Així doncs, si l'estany de Banyoles és un bé de titularitat municipal, el primer que cal plantejar-nos és, des d'una òptica del dret administratiu local, a quina tipologia de béns pertany. Recordem que el patrimoni dels ens locals està constituït per tots els béns i drets que els pertanyen sigui quina sigui la seva naturalesa i títol d'adquisició. Així resulta de l'article 1 del Reglament de patrimoni dels ens locals de Catalunya, aprovat pel Decret 330/1998, de 17 d'octubre. Segons la pròpia disposició, els béns dels ens locals es poden classificar en béns de domini públic (les vies públiques, les zones verdes, els parcs...), béns comunals (que són emprats únicament pels veïns) i béns patrimonials (un local, un pis...).

Doncs bé, l'estany de Banyoles pertany a la segona de les categories anteriorment esmentades, ja que si bé el municipi és el titular registral de la finca, en realitat n'ha tingut històricament un condomini que implica la titularitat d'unes facultats compartides amb el comú dels veïns, de tal manera que aquests tenen dret de gaudi sobre l'estany i a la Corporació li correspon la seva administració i conservació.

En conseqüència, l'estany de Banyoles, mentre conservi el caràcter anteriorment exposat, gaudirà d'un règim jurídic especial i serà inalienable, imprescriptible, inembargable i no estarà subjecte a tribut de cap tipus, d'acord amb el que determina l'article 132.1 de la Constitució de 1978.

2. Les aigües de Banyoles posseeixen la categoria legal de bé comunal

L'estany de Banyoles és un bé comunal des de la més remota edat mitjana, per raó de la seva utilització històrica, com a aigua al servei del poble. Aquesta circumstància ha configurat un supòsit en el qual l'ús ha atorgat categoria jurídica al bé. Categoria que s'ha respectat de forma inveterada i que s'ha codificat en forma d'ordenança o reglament a partir del segle XX.

En definitiva, estem davant d'un supòsit en què el costum ha esdevingut plasmat en una norma, i que per raó del canvi d'aquest costum i destinació de l'aigua, la reglamentació tanmateix ha anat variant respectant els seus orígens i bases elementals, tot configurant una especial naturalesa jurídica: la comunal.

L'estany de Banyoles no pot ser considerat un bé de domini públic ja que, malgrat que és un bé inalienable, imprescriptible, inembargable, la seva titularitat és compartida entre els veïns i l'Ajuntament, restant subjecte a un règim especial d'utilització i protecció.

Aquesta especial naturalesa desplega uns efectes també singulars pel que fa a les relacions jurídiques amb els particulars i amb les institucions.

Les sentències del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya, dictades per la Secció Cinquena de la Sala Contenciosa Administrativa en els recursos 1476/93 i 2015/93 –confirmades per

les sentències del Tribunal Suprem de 16 de desembre de 2002 recaigudes en els recursos de cassació núm. 7831/1996 i 9360/1996, respectivament–, han ratificat les consideracions anteriors ja que consideren l'estany de Banyoles com un bé comunal i atorguen a l'Ajuntament la facultat de regular-ne l'ús i les activitats.

3. Breus antecedents legals de les aigües de Banyoles i el seu règim jurídic comunal

Segons resulta d'un precepte de l'emperador Lluís I el Piadós (una còpia del qual es troba a la Biblioteca de Catalunya), els primers antecedents jurídics sobre l'estany de Banyoles es remunten a l'any 822, en què va sancionar el dret d'aprisió sobre l'erm de Banyoles, concedit anteriorment per Odiló I, comte de Girona, al baró Bonitus i als seus monjos. El referit dret incorporava no només les terres, sinó també les aigües que en aquell territori naixien i recorrien procedents de l'estany i les llacunes adjacents.

Posteriorment, en una butlla del papa Benet VII de 8 de gener de 1017 (Llibre dels privilegis del monestir de Sant Esteve de Banyoles) i en un altre document de 22 de maig de 1139 del comte de Barcelona, Berenguer IV, es va conformar el dret sobre les «aigües amb els seus molins, pescaderies i aqüeductes» de l'abat i monjos del monestir de Sant Esteve de Banyoles.

El dret d'aprisió («perprisió», «ruptura» o «tractura») consistia substancialment en l'atorgament legal d'un tros de terra que incorporava l'obligació de «romper-la i artigar-la»; és a dir, de reconvertir-la en un terreny aprofitable per a l'explotació. No es tractava, en definitiva, d'un veritable dret de propietat sinó de l'atorgament de la seva possessió, que es convertia en propietat pel transcurs de 30 anys d'explotació continuada.

Inicialment, el dret d'aprisió, que tenia la seva base en la legislació visigoda, fou atorgat a les famílies modestes que buscaven terrenys per treballar al sud dels Pirineus a principis de l'ocupació franca. Malgrat això, en virtut del mateix dret, varen ocupar terres gent de tots els estatuts socials, és a dir, senyors eclesiàstics, militars i camperols. Així, els benedictins varen aconseguir aquestes terres construint-hi una església, un dormitori i un hospital que varen originar l'actual monestir.

Consolidat el seu dret sobre la terra, els monjos van iniciar les obres necessàries per al control de les aigües procedents de l'estany mitjançant un sistema de canalització i la construcció d'una mota, que convertia l'estany en un veritable embassament, com a element bàsic per a la generació d'energia (fonamentalment per als diferents molins) i amb sistemes de rec controlat que utilitzaven de manera continuada tots els veïns de la zona per a les seves tasques industrials i/o agrícoles, amb el vist-i-plau del monestir.

Com a conseqüència de tota aquesta activitat, el poder del monestir va anar creixent i va arribar al seu punt àlgid a principis del segle XI, durant el qual comptava amb innumerables

posseïments a tota la Catalunya Vella, el Vallespir, el Rosselló i el Conflent. En conseqüència, assistim durant tota l'edat mitjana a una utilització (un emprament) de l'aigua de l'estany configurada per un domini compartit entre les potestats –el poder públic, titular del domini eminent– i el poble, que l'aprofitava materialment. Entre ambdues parts, va tercerejar el monestir, senyor del terme de Banyoles que, en debilitar-se el seu poder amb l'arribada de l'edat moderna i deixar lentament d'estar connectat amb el poble, va plantejar el primer conflicte legal en reclamar com a pròpia l'aigua de l'estany.

4. Els conflictes legals històrics

4.1. *El primer conflicte legal històric*

El primer conflicte legal històric documentat el trobem a l'Espectura de concòrdia de 1685, la qual va permetre solucionar el litigi pendent sobre la propietat de les aigües que sostenien, per una part, el procurador fiscal del rei (Batllia General del Principat de Catalunya i comtat de Cerdanya), que argumentava que «lo domini de dita aigua era propi i particular de sa Majestat per ser de regalibus les aigües corrents», i per l'altra, el monestir, que al·legava que «lo domini de dites aigües li tocava i spectava tant en virtut de la possessió immemorial com també per tenir títol real de aquelles». En el plet va intervenir també el síndic de la vila de Banyoles, que pretenia «estar en queda y pacífica possessió de centenars de anys a esta part de usar llibrement de dites ayguas».

La intervenció del síndic de la Universitat (així s'anomenava el que avui és conegut com a Ajuntament) en el plet formulat era deguda a la «defensa de dites particulars deduint estar dita Universitat y singulars de aquella en quieta y pacífica possessió de esta part de més de cent anys de usar de dita aigua del estany per regar sas terres, moldrer molins y altres coses necessàries».

En virtut de l'espectura calendada, el plet es va concordar de la següent manera: el procurador fiscal del rei va donar en emfiteusi al monestir de Banyoles les aigües discutides mitjançant un cens de «cent lliures anuals y dos centas dobles francas de entrada». Per la seva part, el monestir de Banyoles va donar en subemfiteusi «a dita Universitat, particulars y singulars persones de dita Vila y terme de Banyoles tant presents com absents y esdevenidors habitats y habitants, presents y avall acceptants aigües del Estany».

En definitiva, doncs, dels pactes transcrits en resulta que l'estany fou concedit en subemfiteusi al poble de Banyoles, representat per la seva Universitat o, el que és el mateix, el seu domini útil. En conseqüència, la solució resultant de l'Espectura de concòrdia va implicar un domini compartit entre el poder públic, titular del domini imminent, i el poble, que aprofitava materialment l'aigua de l'estany.

4.2. Segon conflicte legal històric

La solució pactada en l'Escriptura de concòrdia al·ludida va desplegar els seus efectes durant més de dos-cents anys. Concretament fins a mitjan segle XIX, en què es van aplicar les lleis desamortitzadores.

I aquí apareix el segon conflicte legal històric, atès que aquestes disposicions van afectar de ple l'estany de Banyoles, ja que, en virtut de l'article 1r del Reial decret de 31 de maig de 1837, es declarava en estat de rendició «todas las cargas o rentas exigidas con título de foro, enfiteusis o de arrendamiento, cuya fecha sea anterior al año de mil ochocientos, que se pagaban por posesiones, caseríos, tierras, cotos ó lugares pertenecientes a las Comunidades y Monasterios extinguidos de ambos sexos», i es concedia un termini de sis mesos a l'efecte que els emfiteutes poguessin redimir-los. En el supòsit que no es procedís a tal retenció durant aquest termini, els censos eren venuts en pública subhasta judicial.

En conseqüència, això és el que va succeir amb l'emfiteusi de l'estany de Banyoles. L'Ajuntament no va participar a la subhasta i aquesta fou adjudicada a un veí, Jaume Ordeix, qui, posteriorment, la va cedir també al veí Josep Cordoní, en virtut de l'escriptura d'adjudicació atorgada davant el notari de Girona, Narciso Grau Mercader, el 23 de juliol de 1847. Com a conseqüència de la nova situació jurídica creada, l'Ajuntament, titular del domini útil sobre l'estany, pagaria el cens al veí Josep Cordoní, titular del domini directe.

Malgrat tot, aquesta nova situació va durar poc temps, ja que el 25 d'agost de 1888, davant el notari que fou de Banyoles, Narcís Moner i Casademont, l'Ajuntament va redimir el cens, pagant el capital i algunes pensions que es devien a Miquel Cordoní Giralt, hereu de Josep Cordoní, en virtut d'escriptura 125 del protocol del referit notari, de l'any 1888.

A partir d'aquí, els actes administratius emanats de l'Ajuntament de Banyoles, titular ja del ple domini de l'estany, i relacionats amb aquest, foren absolutament coherents i respectuosos amb la seva naturalesa comunal històrica, tal com deixen ben clar els llibres d'actes de la Corporació.

4.3. Tercer conflicte legal històric

L'esquema domini/emfiteusi/subemfiteusi fou substituït per un nou sistema més senzill i publicat: la propietat de les aigües per part de l'Ajuntament permet el seu aprofitament puntual en favor dels vilatans (essència pura de la utilització dels béns comunals).

Efectivament, d'acord amb la legislació avui vigent configurada essencialment pel Reglament de patrimoni dels ens locals, la utilització dels béns comunals s'efectua de forma habitual o ordinària mitjançant explotació comuna o col·lectiva. Malgrat tot, quan aquest sistema no és possible es preveu, per la legislació vigent i, en especial, la catalana, que la seva utilització s'efectuï de conformitat amb el costum o per les ordenances locals.

Doncs bé, en el cas de l'estany de Banyoles, aquesta dualitat, costum o ordenança, no es planteja com un sistema alternatiu sinó que, en definitiva, el costum ja es va codificar el 1907 en forma d'ordenança, norma que amb el pas del temps ha anat canviant el seu contingut en funció de les necessitats col·lectives.

Així, aquells costums ancestrals que enfonsen les seves arrels en el més profund de l'edat mitjana, seguits de forma continuada per generacions quant a les formes i sistemes d'utilització de l'aigua per a finalitats agropecuàries i industrials, troben la seva màxima plasmació mitjançant les ordenances d'*Aprovechamiento de las aguas del lago* aprovades per l'Ajuntament, previ informe de la Comissió d'Aigües.

Per tant, les ordenances vénen a significar la solució als conflictes sobre els usos de les aigües que, en implicar la primera regulació codificada d'aquest ús, eliminen la conflictivitat creixent que es generava en el moment pel progressiu procés d'industrialització de la vila, que necessitava l'aigua com a element estructural.

Tal com hem significat anteriorment, les ordenances de l'aprofitament de les aigües de Banyoles foren aprovades pel Ple corporatiu previ informe de la Comissió d'Aigües, en sessió celebrada el 8 d'agost de 1907. La seva finalitat substancial, de conformitat amb els seus articles primer i segon, és la determinació dels drets i deures dels usuaris de les aigües i la creació d'organismes que els tutel·lin: la Comissió d'Aigües. Així, els dos primers articles preceptuen:

Objeto de las Ordenanzas:

Artículo 1º: El Ayuntamiento de la villa de Banyoles en uso del derecho que tiene como a propietario de las aguas del Lago, de las acequias principales, denominadas rechs, de las de éstas derivan como de sus brazales é hijuelas con sus cauces, cajeros y márgenes que conducen aguas procedentes del Lago, dentro del término municipal de esta villa, promulga las presentes Ordenanzas al objeto de determinar los derechos y deberes de los usuarios de las referidas aguas, dentro del distrito municipal, sin perjuicio de los derechos adquiridos ni en menoscabo de los usos y costumbres, de manera que ninguno de los actuales usuarios sea perjudicado en el disfrute del agua de su dotación y uso.

De la Comisión de aguas.

Artículo 2º. El Ayuntamiento nombrará de su seno una Comisión denominada de aguas, la que cuidará de todo lo referente á aguas de esta villa, cuyo presidente tendrá el nombre de Batlle d'Aigües, como ha venido verificándose hasta la fecha, la cual Comisión y en su representación el presidente, cuidará de que se cumpla con exactitud todo lo prevenido en estas ordenanzas.

En caso de surgir dificultades y creerlo conveniente, podrá reunir a los usuarios de las aguas del Lago, avisando ocho días antes, cuando menos, del fijado para la reunión por medio de pregón, al objeto de oír el parecer de los mismos, y después dictaminar sobre el punto objeto de la reunión y presentarlo á la Corporación Municipal para su resolución.

L'ordenança, en el seu article tercer, estableix un ordre estricte en relació amb els dies, les hores i les finalitats de rec i la utilització de l'aigua. Així, l'article tercer diu:

Artículo 3º. La Comisión de Aguas llevará un padrón ó libro-registro en que constarán:

Respecto a las tierras. Todas las fincas que son de regadío, comprendidas dentro del término municipal de esta villa, con el número de orden que tienen en el plano que se ha levantado y existe en la Casa Consistorial, zona á que pertenecen, nombre del propietario, día y horas que tienen señaladas para el riego ó que puede hacer uso del agua y acequia de donde deriva la misma.

Respecto á los molinos y demás artefactos que utilizan el agua para fuerza motriz. Nombre por qué es conocido, acequia de que toma el agua, situación relacionada con la misma, desnivel de su vertedero, superior el vertedero superior del aprovechamiento más inmediato, aguas debajo de la acequia de que toma el agua, punto de desagüe de las aguas sucias ó sobrantes y nombre del propietario.

Respeto á los lavaderos. Acequia donde está emplazado el lavadero, situación, dimensiones, si es público ó particular, y en este caso, nombre del propietario.

Alhora s'encarrega a la Comissió la gestió de tots els aspectes relatius a les obres que s'hagin d'executar tant a l'estany com a les cinc sèquies principals i les fórmules d'utilització de l'aigua, i es preveu finalment un sistema sancionador per a tots aquells que incompleixin les determinacions de l'ordenança.

L'ordenança, que conté únicament onze articles, incorpora el dictamen de la Comissió d'Aigües que li atorga caràcter normatiu. El dictamen es compon d'una memòria en què es fa una descripció de la vila, l'estany, les sèquies i els salts i es detallen, també, tots i cadascun dels molins que utilitzen l'aigua com a força motriu, assenyalant el seu cabal, el fons, la seva situació i la descripció de la instal·lació. Finalment es regula el sistema de rec de les terres amb finalitats agrícoles i es distribueix, a tal efecte, el municipi en quatre zones, les quals queden subdividides en finques que queden grafiades en un plànol incorporat a la mateixa ordenança, tot assenyalant-se, finalment, els dies i les hores atorgats als propietaris de les finques regables per a la utilització d'aigua.

L'ordenança estipula que són dies de rec tots els diumenges de l'any i altres dies determinats de conformitat amb el següent:

Son días de riego todos los domingos del año y además determinados días del mismo, establecidos, no sé si por un pacto, ley ó costumbre, de la siguiente manera:

Febrero, en el día de la fiesta de San Matías Apóstol.

Junio, en los días de la fiesta de la Natividad de San Juan Bautista, San Pedro y San Pablo.

Julio, en el día de la fiesta de Santiago Apóstol.

Agosto, en el día de la fiesta de San Lorenzo y fiestas de la Asunción de Nuestra Señora y San Bartolomé Apóstol.

Septiembre, en el día de la fiesta de San Mateo Apóstol.

Octubre, en los días de la fiesta de San Simón y San Judas Apóstoles.

Noviembre, en los días de las fiestas de Todos Santos y San Andrés Apóstol.

Diciembre, en los días de las fiestas de Santo Tomás Apóstol y Natividad de Nuestro Señor Jesucristo.

Los dueños de fincas regables pueden utilizar el agua en los días de riego desde la una de la tarde de la vigilia hasta la una de la madrugada del día siguiente, ó sea por el espacio de tiempo de treinta y seis horas.

Cal observar que, tal com hem significat anteriorment, aquesta ordenança reflecteix ni més ni menys que un costum ancestral que, en definitiva, implica la seva codificació i normalització. Així, en el text del dictamen, s'escriu:

Esta costumbre de regar en los días arriba indicados se ve que es muy antigua, porque copiando de una escritura de establecimiento de todas las aguas que se hallan dentro del término de la villa de Banyoles, otorgada por el notario Don José Llauradó, en tres de junio de mil seiscientos ochenta y cinco, mediante la cual el Abad traspasa el derecho de percibir los censos de los regantes al Ayuntamiento, dice: La costumbre antigua que hasta hoy se ha observado de regar tan solamente los días de sábado desde la una después del mediodía hasta las dos de la noche del siguiente día del domingo, que serán treinta y cinco horas (esto está equivocado, pues son treinta y siete horas) y asimismo todas las vigiliias de las fiestas que traigan ayuno en las mismas treinta y cinco horas.

L'ordenança d'*Aprovechamiento de las aguas del lago* es troba avui plenament vigent ja que ni el Reglament d'usos de l'Estany de 1984 ni el d'Activitats de l'Estany de l'any 1993 ni el vigent de 2010 l'han derogada expressament, circumstància que tampoc tindria gaire sentit si considerem que l'ordenança regula l'aprofitament de l'aigua dels recs com a sistema d'utilització col·lectiva per a finalitats de reg agrícola i industrial, mentre que els reglaments esmentats centren els seus aspectes reguladors en la utilització de l'estany de Banyoles.

4.4. Quart conflicte legal històric

Sense cap mena de dubte, la inscripció registral de l'estany de Banyoles a favor de l'Ajuntament de la ciutat va implicar un reforçament jurídic important a efectes de la seguretat jurídica i va aclarir alhora els dubtes històrics que en relació amb la seva titularitat havien configurat la seva història tal com hem vist anteriorment.

I és precisament en aquest context, en plena eufòria patrimonialista, en què la legislació d'aigües de 1879, inspirada en les idees de la revolució burgesa, incorpora la voluntat de procedir a la mobilització de l'aigua sobre la base d'una orientació clarament productivista en un municipi altament industrialitzat i en el qual l'aigua continua essent força motriu importantíssima per al conjunt de les indústries que hi ha, que es lliura, en data de 25 de gener de 1916, és a dir, set mesos després de la inscripció de l'estany i del seu sistema en el Registre de la Propietat, el dictamen emès pel doctor Jesús Sánchez Diezma a petició de l'Ajuntament de Banyoles en el qual defensa substancialment:

- a) La vigència i la naturalesa civil de la Concòrdia de 1685.
- b) La consideració de les aigües de l'estany com a privades i la seva negació com a públiques (comunals).
- c) La nul·litat d'autoritacions i concessions d'aprofitaments atorgats per estaments diferents de l'Ajuntament.
- d) La prescripció –com a títol d'adquisició– de les aigües.

Aquest afany patrimonialista també s'adverteix en el consistori de la segona meitat del segle passat. Així, l'any 1969, l'estany de Banyoles figura catalogat com a bé patrimonial a l'inventari municipal. El fonament d'aquesta inscripció rau en el referit dictamen jurídic de 1916 que defensà el caràcter patrimonial de les aigües de l'estany, tot negant el seu caràcter de comunal per raó de la influència de les lleis d'aigües de 1866 i 1879 que consideraven l'aigua com un bé privatiu.

És també en aquest context legal que es construeixen gairebé totes les pesqueres, que resten subjectes a autorització municipal, a ser inventariades al padró municipal i al pagament de drets municipals d'autorització per a la seva construcció, tot significat que les resolucions municipals utilitzaven indistintament les expressions «propietaris de pesqueres, concessionaris de pesqueres o titulars de dret d'utilització».

4.5. Cinquè conflicte legal històric amb efectes de present

El conflicte ve configurat pel «retorn» de les aigües a la seva categoria de comunal.

El 1981 es va produir el primer intent, frustrat, de categorització de l'estany com a bé comunal. Efectivament, el 22 d'octubre de 1981, la Comissió d'Hisenda i Patrimoni va elaborar una proposta d'acord sobre l'estany per presentar al Ple, en què proposava tramitar un expedient de canvi de qualificació jurídica de l'estany en l'inventari de béns municipals, suprimint la seva classificació de bé de propis, tot substituint-la per la d'empriu o bé comunal.

Posteriorment, el 29 d'octubre de 1981, el Ple de l'Ajuntament de Banyoles acordà per unanimitat tramitar expedient per alterar la qualificació jurídica de l'estany suprimint-ne la qualificació de propis. Aquest expedient fou sotmès a informació pública per termini d'un mes, si bé no hi ha cap constància que es continués la seva tramitació.

Partint dels fets i antecedents historicojurídics esmentats, dels quals es dedueix clarament la titularitat de l'estany de Banyoles en favor del seu municipi i la seva naturalesa jurídica comunal, i considerant que, si és indiscutible la seva titularitat, també ho és la facultat de l'Ajuntament de restituir la seva vertadera naturalesa jurídica mitjançant l'oportú expedient d'alteració de la qualificació jurídica, el 29 d'octubre de 1992 l'Ajuntament va incoar l'expedient administratiu «Canvi de qualificació jurídica de l'estany de Banyoles, passant-lo de bé de propis a bé comunal», enregistrat amb el número 1/92.

Aquest expedient està compost per un total de quatre toms i segueix la tècnica procedimental prevista en l'article 20 del Reglament del patrimoni dels ens locals, que regula l'alteració de la qualificació jurídica dels béns. Aquest article disposa textualment:

1. L'alteració de la qualificació jurídica dels béns dels ens locals requereix un expedient en el qual s'acreditin l'oportunitat i la legalitat del canvi d'afectació.
2. L'expedient l'ha de resoldre el ple de l'ens local respectiu, amb la informació pública prèvia de 20 dies, mitjan-

çant un acord adoptat amb el vot favorable de la majoria absoluta del nombre legal dels seus membres en el cas que comportin la desafectació de béns de domini públic o comunal.

3. En el cas que hi hagi persones naturals o jurídiques titulars de drets o interessos legítims, personals i directes, que puguin resultar afectades, s'han de considerar interessades en el procediment, i poden comparèixer en l'expedient. L'ens local les pot requerir per tal que hi compareguin si en coneixen alguna en aquestes circumstàncies.

De conformitat amb els manaments procedimentals continguts en l'esmentat article, l'expedient va acreditar l'oportunitat i legalitat del canvi d'afectació, tot incorporant com a antecedents l'indicat expedient incoat en virtut d'acord plenari de 29 d'octubre de 1981 del qual, com hem significat, es va paraitzar la tramitació sense cap tipus d'acte administrat. Únicament fou objecte de publicació de l'edicta corresponent en el *Butlletí Oficial de la Província* de 7 de gener de 1982, sense que constin posteriorment noves actuacions municipals al respecte.

Aquest fet va implicar l'estudi de la conveniència de continuar la tramitació d'aquell expedient ja iniciat l'any 1981, fet aquest que va ser desaconsellat segons l'informe jurídic del tom III de l'expedient administratiu, per tal de respectar el principi d'audiència als interessats, ja que l'actuació afectava drets reconeguts a particulars directament i/o indirecta.

L'oportunitat i la legalitat del canvi d'afectació queden perfectament reflectides en l'expedient administratiu, que es compon dels següents antecedents:

- L'Escriptura de concòrdia de 1685.
- El Certificat de la inscripció registral de 1915.
- L'Informe jurídic de 1916 del Dr. Jesús Sánchez Diezman.
- El Dictamen emès pel lletrat Sr. Joan Geli Risech el 1981.
- El Dictamen emès pel Dr. Rafael Entrena Cuesta l'any 1984.
- El Dictamen emès pel Dr. Francisco Soto Nieto l'any 1984.
- L'Informe jurídic del lletrat municipal.
- L'Informe de secretaria.

D'acord amb els anteriors antecedents, el Ple de l'Ajuntament, en sessió celebrada en data de 29 d'octubre de 1992, va aprovar incoar l'expedient d'alteració de la qualificació jurídica i l'obertura d'informació pública pel termini de 15 dies, tot aprovant-se definitivament en virtut d'acord plenari de 28 de gener de 1993. Contra la desestimació del recurs de reposició interposat contra l'indicat acord plenari, es va formular per un particular recurs contenciós administratiu substanciat davant la Secció Cinquena de la Sala del Contenciós Administratiu del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya sota el núm. 1476/93, el qual va proferir, en data de 20 de setembre de 1996, sentència desestimàtòria del recurs i per tant confirmatòria de l'acord municipal de 28 de gener de 1993.

Aquesta sentència, pel seu interès jurídic i per la seva qualitat tècnica, ha estat objecte d'elogis per la doctrina legal. Així Ortiz Blasco (1997), en els *Comentaris a la jurisprudència contenciosa* de 1996, apartat 12, Administració local, escriu:

Malgrat això, la sentència més interessant sobre aquesta matèria és la que resol la impugnació formulada contra l'acord del Ple de l'Ajuntament de Banyoles, pel qual s'aprova definitivament l'expedient d'alteració de la qualificació jurídica del llac de l'esmentada ciutat, que queda declarat bé comunal, i disposa la pràctica de la corresponent inscripció en l'inventari general de la Corporació.

La sentència desentranja la naturalesa jurídica del llac de Banyoles després de fer un exhaustiu recorregut històric ple, d'altra banda, de rigor jurídic, que conclou amb l'afirmació del caràcter comunal de les aigües del llac.

És, no obstant això, l'estudi sobre la naturalesa jurídica dels béns comunals més rellevant, atesa la polèmica doctrinal, que la Llei de bases del règim local i la seva normativa de desenvolupament no han resolt.

L'article 132.1 de la Constitució remet al legislador la regulació del règim jurídic dels béns de domini públic i dels comunals, com també els de la seva desafectació, tot havent-se d'inspirar en els principis d'inalienabilitat, imprescriptibilitat i inembargabilitat. L'ús de la conjunció copulativa evidencia que els béns demaniais i els comunals es veuen com a categories substancialment diferents. Tanmateix, la Llei de bases del règim local introdueix un cert grau de confusió en aquest aspecte, ja que el seu article 79.3 enumera com a béns de domini públic solament els destinats a un ús o servei públic, mentre que l'article 80.1 sembla incloure dintre de l'esmentada categoria els comunals, en disposar que –els béns comunals i els altres béns de domini públic– gaudeixen de les característiques esmentades d'inalienabilitat, imprescriptibilitat i inembargabilitat.

A Catalunya, l'article 185.1 de la Llei municipal i de règim local reputa béns de domini públic els comunals, mentre que l'article 2 del Reglament de patrimoni de les entitats locals adopta una classificació tripartida, potser més ajustada al tenor literal de la Constitució, en establir que els béns de les esmentades entitats es classifiquen en béns de domini públic, béns comunals i béns patrimonials.

En qualsevol cas, la sentència manté que, malgrat que les notes d'inalienabilitat, imprescriptibilitat i inembargabilitat dels béns comuns els aproximïn en la denominada escala de la demanialitat als béns de domini públic, resulta indiscutible que tenen una fisonomia pròpia, derivada tant del seu origen històric com de la seva peculiar naturalesa i règim jurídic.

Finalment no deixa de ser transcendent l'afirmació que es formula en tractar l'argument que el sistema lacustre i hidràulic de Banyoles no s'estén solament a aquest terme municipal, sinó també al veí de Porqueres, la qual cosa seria possible únicament en el cas de considerar-se el llac com a bé patrimonial, ja que no és factible l'existència de béns demaniais d'un municipi en un altre terme diferent al propi. La sentència assenyala que res no s'oposa al fet que un municipi posseeixi determinats béns comunals ubicats en un altre terme municipal, tal com ha declarat la Sala 1ª del Tribunal Suprem en la sentència de 17 de desembre de 1988, la qual cosa és conseqüència de la naturalesa distinta dels esmentats béns amb els demaniais destinats a un ús o servei públic.

Amb posterioritat a l'expressada sentència, la mateixa Secció 5a del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya –reproduint bona part de la de 25 de setembre– va dictar en el recurs 2015/95, la sentència 689/96, de data de 5 de novembre, en virtut de la qual va desestimar el recurs interposat contra el Reglament d'usos de l'Estany de 1993, sentència que també ha merescut el reconeixement dels autors que la consideren un bon resum de la definició jurídica dels béns comunals (Sánchez, 1998, p. 68-72).

Ambdues resolucions foren recorregudes en cassació davant el Tribunal Suprem, havent estat confirmades per l'esmentat Tribunal en les sentències de 16 de desembre de 2002 (recursos de cassació n. 3/783/96 i 3/9360/96, respectivament).

4.6. Sisè conflicte legal de present, amb perspectiva de futur

El conflicte sorgeix per l'aplicació del Text refós de la Llei d'aigües de Catalunya (Decret legislatiu 3/2003, de 4 de novembre), que estableix, entre altres elements legals, el cànon d'aigua, el qual implica que l'Agència Catalana de l'Aigua, subjecte actiu, pugui aplicar sobre els subjectes passius (usuaris de l'aigua) uns increments en les tarifes de subministrament domiciliari d'aigua potable.

Amb relació a l'aplicació d'aquesta llei, cal esgrimir la singularitat del règim legal de les aigües de Banyoles, que implica una confusió de títols: propietat de l'aigua i titularitat del servei de distribució d'aigua potable.

Per tant, en les jornades es va defensar la no implantació del cànon de l'aigua derivat de la Llei d'Aigües de Catalunya per raó que:

- a) L'aigua captada és del municipi i no de l'administració central ni autonòmica.
- b) Constitueix una utilització privativa del bé comunal amb la finalitat de prestar un servei públic essencial com és la distribució d'aigua potable.

Aquesta singularitat és la que va permetre tramitar en el Parlament de Catalunya la modificació de la Llei, i així, al seu article 71, que regula els tipus de gravamen, s'hi va afegir un apartat 11, que diu:

[...] els usos de l'aigua destinada a l'abastament a tercers efectuat directament de l'estany de Banyoles, el tipus s'afecta d'un coeficient 0.

La modificació proposada va prosperar, essent aprovada pel Parlament, i així el Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya va publicar la Llei 2/2014, de 27 de gener, de mesures fiscals, administratives, financeres i del sector públic (també coneguda per la Llei d'acompanyament del pressuposts de la Generalitat) que inclou en el seu article 16 que «en els usos d'aigua destinada a l'abastament a tercers, efectuats directament de l'estany de Banyoles, el tipus s'afecta d'un coeficient 0».

Així doncs, aquesta excepcionalitat s'afegeix com a apartat 11 de l'article 71 del Text refós de la legislació en matèria d'aigua de Catalunya.

5. Conclusions

Aquest succint estudi sobre la conflictivitat de les nostres aigües ens permet extreure les següents conclusions:

- a) El plantejament dels conflictes (plets) reafirma el caràcter comunal de les aigües de Banyoles i, per tant, la seva singularitat.

- b) La solució als conflictes acaba en favor de l'Ajuntament i de forma pactada, a excepció dels contenciosos administratius interposats contra la declaració de bé comunal de les aigües de 1992.
- c) El futur passa per evitar els litigis i pel pacte i en aquest futur hi té un paper fonamental l'Ajuntament de Banyoles.¹

.....

¹ A més de les referències citades a l'article, s'han utilitzat les següents: Entrena (1986), Geli (1986) i Pau (2003).

BIBLIOGRAFIA

ORTIZ, Joaquim (1997). *Comentaris a la jurisprudència contenciosa administrativa*. Barcelona: Consejo General del Poder Jurídico: Generalitat de Catalunya.

SÁNCHEZ, Jaume (1998). *Derecho patrimonial de los entes locales*. Barcelona: Bayer Hermanos.

Aigua i ciutat: els recs de Banyoles, història i futur

NOGUÉ, J.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2014. (Quaderns; 34), p. 67-84

Els molins: construccions, tipologies i usos

Lídia DONAT; Xavier SOLÀ

Associació d'Història Rural, pl. de Sant Josep, 1, 17004 Girona

Ara fa deu anys sortia publicada la monografia *Els molins*, de la col·lecció Quaderns de la Revista de Girona, editada per la Diputació i Caixa de Girona (Donat; Solà, 2003). En aquesta publicació intentàvem contribuir, en la mesura de les nostres possibilitats, a la divulgació i al coneixement d'aquest element fonamental del patrimoni de la província. En aquell moment detectàvem una mancança evident d'estudis específics sobre les comarques gironines. Fa deu anys vam fer un esforç de recopilació i actualització de documentació inèdita i bibliogràfica, i també un cert treball de camp, amb la recerca d'elements patrimonials aleshores encara dempeus. Avui intentarem recuperar la feina feta i sintetitzar alguns aspectes que són d'interès per al tema que ens ocupa i, també, incorporar les aportacions dels darrers anys.

Les tipologies de molins

En primer lloc, farem un intent de classificació dels molins segons diferents aspectes.

El molins, segons la seva font d'energia

La font d'energia que mou el molí pot ser hidràulica, eòlica o animal. Així, distingirem molins d'aigua, molins de vent i molins de sang. Tots ells poden fer diferents funcions i servir a diferents activitats econòmiques. Avui, per motius obvis, ens dedicarem més àmpliament a la descripció dels primers.

Els més antics són, però, els molins de sang, ja que la forma primera de mòlta de cereals és la manual amb dues pedres, una des més petita sobre una altra de ben plana, que, amb l'ús, va prenent una forma convexa. Són molins d'ús familiar o domèstic. En època ibèrica s'introdueix un tipus de molí manual rotatori d'influència oriental, exemples del qual es troben a Ullastret o a Pontós (Buxó, 2001, p. 156-161). El molí de sang romà per definició és l'anomenat molí pompejà, molt més gros que els anteriors, amb una mola inferior cònica o acampanada i una mola superior en forma de x. Aquest podia ser mogut per persones o per bèsties.

Els molins de vent podrien tenir un origen asiàtic però aquesta tecnologia arriba a les comarques gironines en època medieval, sempre sota estricte control de les autoritats, com demostra l'oposició del rei a la construcció d'un molí de vent a Caldes de Malavella l'any 1303 (Biblioteca de Catalunya, Ms. 124, f. 95v-96r), o bé la llicència episcopal a Jaume Carbonell d'Abellars de la Bisbal per construir un molí de vent el 4 setembre 1337 (Arxiu Diocesà de Girona, *Notularum*, G-12, f. 124v-125). No és fins al segle XVI que veritablement hi ha una expansió de molins fariners moguts per energia eòlica, principalment en viles costaneres. L'altre gran ús del molí de vent és l'extracció d'aigua del subsòl per al consum domèstic o per al regadiu, amb el seu moment d'esplendor entre 1860 i 1950.

Els molins, segons la seva funció específica

La funció que realitzen els diferents molins és una altra manera de classificar-los, independentment de l'energia que els mogui. Així, els molins que fan la farina o fariners poden ser hidràulics, eòlics o manuals, com acabem de dir.

Els molins escairadors o trulls de gra serveixen per escairar el cereal sense moldre'l, és a dir, per pelar-lo i trencar-lo una mica abans de coure'l. El blat escairat era anomenat blat de coure, blat gros o rodonell. A les comarques gironines n'hi havia d'hidràulics –molt similars als fariners, amb algunes variacions en l'estructura– i de sang –molt similars als molins d'oli, amb els quals comparteixen nom–. Els molins escairadors més utilitzats encara són els molins d'arròs. Els trulls per a l'oli, un producte històricament tan essencial com la farina, acostumen a ser molins de sang. Els principals exemples de molins d'oli restaurats i visitables avui en dia són a les comarques del sud de Catalunya, com les Garrigues. Sobre una base de pedra anomenada sotamola es disposen les olives netes, que són aixafades per una mola troncocònica o cilíndrica, el trull, roll, corró, curra o rutlló. Aquesta peça també dona nom a tot l'edifici.

Els molins d'escorça comparteixen moltes característiques amb els trulls i escairadors. La seva funció és moldre l'escorça o roldor necessaris per a l'obtenció dels tanins que adoben les pells. Se'n conserva un de tracció animal a Igualada, a cal Granotes, una adoberia musealitzada del segle XVIII.

Més endavant veurem el funcionament dels molins drapers i paperers, que adapten els principis mecànics del molí hidràulic fariner. També podríem considerar les fargues, establiments industrials de forja de metalls, com una adaptació i especialització dels principis del molí hidràulic.

Els molins, segons l'activitat socioeconòmica

Tots aquests molins, que no sempre molen *strictu sensu*, serveixen a diferents propòsits i activitats econòmiques. La majoria són productors d'aliments. Altres són transformadors de manufactures –draps de llana, paper, pipes de fumar– o bé intervenen en una part essencial de la seva producció: els molins d'escorça en la fabricació de pells adobades i els molins de quars per al vernís de la ceràmica. Altres són indispensables per a la indústria militar o armamentística, com els molins de pólvora. Alguns són imprescindibles per al sector de la construcció: les molines o serradores per fer bigues i taulons als Pirineus i al Montseny; els molins de guix sempre propers als llocs d'extracció del mineral; o els efimers molins de ciment, que molen les margues cuites en forns, els quals proliferen a finals del segle XIX fins a l'arribada del ciment artificial l'any 1901. Finalment, hi ha molins directament vinculats a l'activitat agrària, com els molins de vent per a pouar aigua o les sínies mogudes per bous i mules.

Molins fariners a les comarques gironines

La força de l'aigua movia la majoria de molins tradicionals que encara avui trobem escampats arreu de la geografia gironina. Al segle XXI ja només en trobem les restes, i no sempre ben conservades.

L'element determinant per al seu funcionament és, evidentment, l'existència d'un curs d'aigua. Això condiona la seva distribució geogràfica. A més, la mateixa tipologia dels molins hidràulics ve determinada pel tipus de riu que tenim a l'entorn. Per exemple: n'hi ha que es troben instal·lats al bell mig dels rius, com el molins de barques de l'Ebre i el Segre i altres models similars a Itàlia o a Castella (Serrano, 1996, p. 613 i 619; Planes, 2003, p. 288). Però els rius d'estiatge molt accentuat que caracteritzen les comarques del nord-est català no en permeten el bon funcionament. La particularitat dels rius gironins –inclosos els més cabalosos, com el Ter o el Fluvià– històricament ha exigut la construcció de canalitzacions, basses artificials i altres sistemes d'acumulació de l'aigua per proveir qualsevol enginy hidràulic.

Catalunya disposa de documentació que testimonia l'existència de molins hidràulics des del segle IX (Bonnassie, 1979-1981, vol. 1, p. 401-404). La difusió de molins fariners té lloc ja en època visigòtica (Virella, 1983, p. 254), però no comencen a ser nombrosos fins al període carolingi i especialment a partir del segle XI. En aquests períodes, la finalitat principal dels enginys hidràulics és la mòlta de cereals, concretament la mòlta dels grans de blat per produir farina panificable, i esdevé un element quotidià per a les comunitats pageses. L'expansió demogràfica i econòmica del període s'explica en part per la difusió del molí fariner hidràulic, en tant que allibera mà d'obra que fins aleshores hauria dedicat gran part del seu temps a la mòlta manual de cereal per a l'alimentació familiar (Fernández Trabal, 2004, p. 362-364). El teixit o la filatura serien activitats en què ara les dones medievals podrien esmerçar moltes més hores, fet que estaria relacionat amb el desenvolupament de la protoindústria tèxtil.

Avançant en el temps, entre els segles XII i XV s'observa la diversificació de funcions dels molins hidràulics, que seran adaptats per moldre olives, batanar draps o fabricar paper, compartint en ocasions part de la infraestructura hidràulica amb molins fariners (Fernández Trabal, 2004, p. 377 i 384-386). Constatem que, en les fonts documentals, les noves instal·lacions mantindran la denominació de *molins* malgrat que la seva nova finalitat no sigui la mòlta, fet que demostra el pes i la preeminència del molí fariner en la mentalitat medieval.

L'aigua com a font d'energia

L'element comú d'aquests enginyers és l'energia proporcionada per un salt d'aigua. La força de l'aigua mou les pales d'una roda, que pot ser vertical o horitzontal. El moviment circular d'aquesta roda es transmet instantàniament a una de les moles de pedra del molí fariner –però també pot accionar un martinot o les pales d'un batà, etcètera. No és un mecanisme excessivament complex, però s'ha de protegir de l'acumulació de sediments amb una feina de manteniment permanent, alhora que pateix els estralls de les riudes i els aiguats que sovintegen a l'àrea mediterrània.

Podem explicar aquest mecanisme seguint el mateix camí que fa l'aigua (fig. 1): primerament trobem la resclosa, un tancat artificial construït al llit del riu. Restes de rescloses medievals fetes amb estacades de tronc s'han localitzat per les incisions fetes sobre la roca (Bolòs, 2004, p. 379).

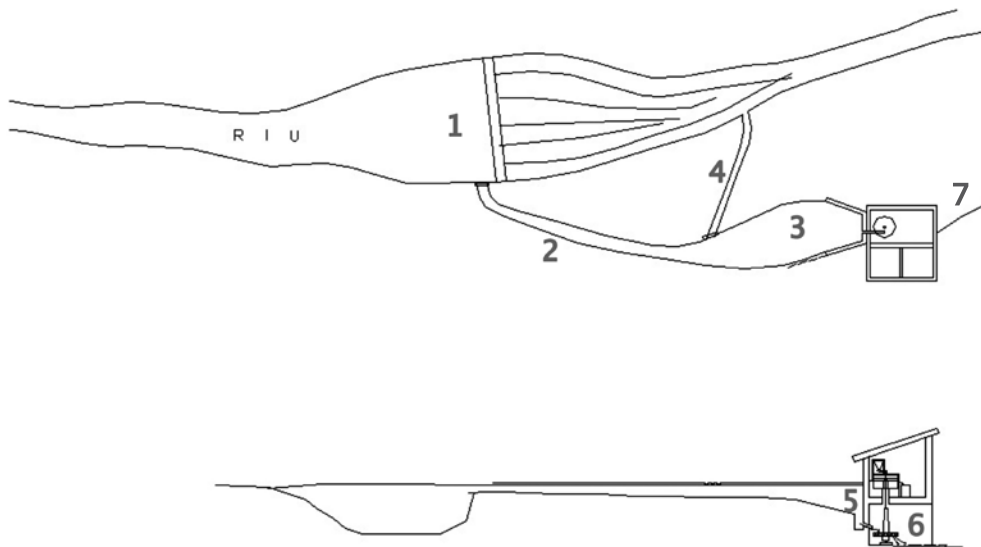

Figura 1

El camí de l'aigua: 1 resclosa al riu; 2 rec fins a la bassa; 3 bassa; 4 estellador i sobreeixidor de la bassa; 5 cup i canal vertical, fa moure el rodet dins el carcabà; 6 desguàs; 7 canal de desguàs.

L'aigua és portada per un rec que la treu del curs del riu per acumular-la en una bassa adossada a l'edifici del molí. Aquesta acumulació d'aigua serà necessària per donar pressió al molí. D'altra banda, es preveu la necessitat de desguassar l'excés d'aigua de la bassa, abans no es vessi, mitjançant un sobreexidor, dit també estellador. Amb això també s'està donant vida als camps propers, que es podran convertir en horts gràcies a la irrigació continuada.

L'aigua de la bassa descendeix amb pressió cap a l'interior del molí gràcies a dues estructures, el cup i la canal vertical. El cup sembla ser una innovació andalusina que hauria arribat als territoris cristians durant el segle XII (Planes, 2003, p. 286). El doll d'aigua cau dins del carcabà, al pis inferior del molí, a través d'aquestes estructures, amb una pressió que fa girar la roda hidràulica que hi ha just a sota. L'eix de la roda transmet el moviment cap al pis superior on es troben instal·lades les moles i tot l'equipament necessari per a la mòlta del gra. Hi ha diferents tipus de roda hidràulica. El rodet o roda horitzontal, que gira paral·lel a terra, és més habitual als molins fariners. La roda vertical, paral·lela a les parets del molí, és més freqüent a les fargues i molins paperers. Un altre tipus de roda vertical, que no trobem a les comarques gironines, gira per l'impuls de l'aigua que passa per sota del seu eix al bell mig de rius cabalosos. El darrer pas de l'aigua és sortir per sota de la volta del carcabà i tornar al riu mitjançant el canal de desguàs.

El mecanisme hidràulic del molí fariner

A l'interior del carcabà ens hem de fixar en diferents elements que permeten aquesta transformació de l'energia hidràulica en l'energia mecànica per a moldre el cereal (Bolòs; Nuet, 1983). Ens trobem dins una cambra sòlida, coberta de volta. Pren noms diferents en els diferents indrets de Catalunya –cacaú, caco, cacuet, caricaú, carcaú, mina. L'entrada d'aigua des de la bassa i el cup no és contínua. El doll es pot interrompre gràcies al pany que trobem a la paret i que s'acciona des del pis superior. Allà hi ha l'engegador de ferro, dit aixetera o mànec de l'estellador, o mangala, segons les zones: quan l'engegador està abaixat el pany és tancat, i quan està aixecat és obert.

L'aigua a pressió serà dirigida per una canal de fusta sobre el rodet, la roda horitzontal majoritàriament usada en els molins fariners de Catalunya. El seu diàmetre mesura un metre o metre i mig i pot ser de ferro o de fusta amb un cercol metàl·lic al perímetre exterior. Internament està tota voltada pels àleps o caixons, en forma de cassola, els quals fan girar el rodet per l'impuls que els produeix l'aigua que cau per la canal.

Així doncs, aquest moviment circular del rodet es transmet al seu eix, és a dir, a la biga de fusta anomenada arbre, que travessa el carcabà de dalt a baix. Rodet i arbre encaixen perfectament mitjançant un ull quadrat al centre de la roda.

A l'extrem inferior de l'eix de fusta trobem clavada una punta metàl·lica que, molt escaientment, rep el nom d'agulla. L'agulla és l'extrem de l'eix que gira sobre una petita peça de coure

o ferro anomenada dau o dineret, el qual, al seu torn, està inserit en una sòlida biga de roure, el banc o suport, que reposa al fons del carcabà. Per tant, el ball de l'agulla sobre el dau sosté tot el pes de l'enginy.

Tant el banc com el rodet i la mola superior es poden aixecar conjuntament, si el moliner desitja moldre més o menys fina la farina, gràcies a l'alçador que es controla des de la planta superior.

Dins el carcabà hem vist la caiguda del doll d'aigua sobre el rodet i la transmissió d'aquest moviment a l'eix. Caldrà pujar a la planta superior de l'edifici del molí per observar l'etapa final, la mòlta del gra.

La mòlta de gra

L'obrador o sala de moles és l'espai on treballen les persones encarregades de la mòlta. Es troba al pis superior de l'edifici, on hi ha la farina i les moles, sempre aparellades i del mateix diàmetre totes dues. Una mola és fixa, la sotana o solera, i mesura entre 20 i 40 cm de gruix, una mica més que la mòbil, anomenada volandera o sobirana, que ha de ser més lleugera i sol mesurar uns 10 cm de gruix, quan encara és nova. La seva amplada mitjana és de 140 cm i el pes es troba entre els 800 i 1.000 kg, però la seva vida útil no devia superar els tres anys, ja que el fregament continu les va aprimant fins a la cinquena part del gruix inicial. En general es pot dir que les moles més antigues –medievals– tenen un diàmetre menor que les moles fabricades en època moderna i contemporània.

Els molins poden disposar de moles de recanvi per continuar la feina mentre repiquen les moles, per exemple. Per aixecar la mola es pot utilitzar la grua o cabra, una biga vertical giratòria amb un braç horitzontal, a l'extrem del qual hi ha dos braços de ferro, similars a unes grans pinces. Però la cabra no s'introdueix fins a l'inici del segle XX; anteriorment la mola volandera s'aixecava amb tascons i palanques.

Una mola és l'element que exigeix més renovació. La majoria de moles són d'una sola peça de pedra dura –quan és possible–, calcària o sorrenca –gres– a la Garrotxa, Pla de l'Estany i Gironès, o bé granit al Ripollès. Aquesta localització comarcal és atribuïble a la producció en pedreres locals no gaire allunyades dels molins que històricament les encarreguen. Tot i això, poques vegades els moliners seleccionen directament la pedra i el lloc on extraure el material, sinó que la tasca correspon a picapedrers especialitzats. Aquests professionals executen la delicada operació d'esculpir la mola a partir d'un gran bloc de pedra, primer allisant una cara, després dibuixant i tallant el perfil de la circumferència i l'ull circular central i, finalment, polint l'altra cara. Quan l'operació fracassa i es produeix alguna esquerda, ja no es pot aprofitar i s'abandona la pedra allà mateix.

La mola sobirana és l'única que gira i, per tant, és la que està connectada a l'arbre que puja des del carcabà. Per fer-ho, el picapedrer haurà de fer una incisió anomenada nadiller a la cara

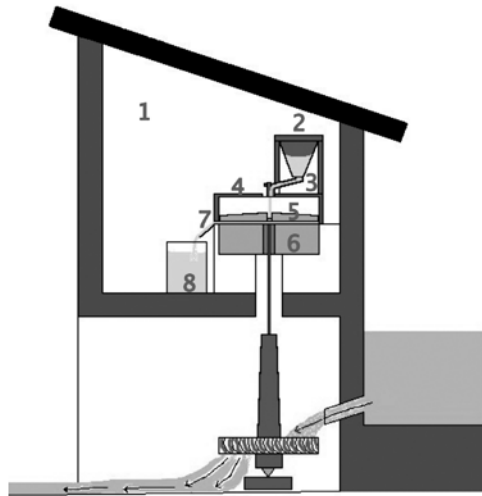
interna de la mola. El nadiller servirà per fixar tota la mola amb la nadilla, una peça de ferro amb un forat quadrat central i dues pales simètriques que encaixen dins la pedra, més fines als extrems. La mola superior es recolza totalment en la nadilla, que és un capçal per a tota l'estructura mòbil del molí.

En aquest punt, l'arbre o eix del molí que transmet l'energia mecànica produïda pel rodet s'ha d'encaixar amb la mola sobirana, que gira en el mateix sentit que el rodet: l'extrem superior de l'arbre acaba amb una barra cilíndrica metàl·lica anomenada collferro –badil, segons alguns diccionaris–, que encaixa per dalt amb l'ull quadrat de la nadilla i així transmet el moviment de rotació a la mola volandera. Abans, però ha de passar pel mig de la mola fixa, la sotana, i de la caixa, una peça cilíndrica de fusta recoberta de cànem, pell i greix, ben encaixada a l'ull de la mola inferior. Aquesta darrera peça de fusta necessita estar constantment lubricada perquè, en ser travessada pel collferro, suporta tot el fregament provocat per la rotació de l'enginy; però també ha d'estar ben ajustada per impedir el pas de grans de cereal des de l'interior de les moles (Bolòs; Nuet, 1983).

La mòlta té lloc en l'espai entre les dues moles, que no són ben llises, sinó que tenen gravats uns solcs o estries radials, per on circula l'aire i, així, compensen l'escalfor provocada pel fregament, que podria cremar la farina. La finalitat d'aquests petits canals també és separar la clofolla de la farina, anar-la afinant i conduir-la lentament cap a l'exterior. Les moles catalanes també es subdivideixen pel material i pel resultat de la mòlta: les moles negres, fetes de pedra negra o fosca, produeixen un segó menut que es fa difícil de separar de la farina, mentre que les moles blanques deixen el segó més gros. Tardanament, les moles de sílex anomenades de La Ferté, fabricades a La Ferté-sous-Jouarre, vora el riu Marne, comencen a aparèixer a les comarques gironines durant la segona meitat del segle XIX, algunes comprades de segona mà (Barberà, 1997). L'avantatge d'aquestes moles d'importació, clau del seu èxit, és que tant la seva densitat com la seva duresa les fan més resistents i duradores, alhora que eviten la pols de pedra en la farina, que surt més blanca i més fina. També giren més ràpidament i consumeixen menys cabal d'aigua, però pesen una mica més que les moles catalanes, de 900 a 1.550 kg.

La transformació del gra en farina

En els molins fariners de les comarques gironines es moldrà tot tipus de gra: blat, ordi, sègol i mestall, és a dir, diferents barreges de blat amb ordi i sègol. En cada molí hi sol haver dos jocs de moles, un reservat per a fer farina panificable i l'altre destinat als pinsos per al bestiar. A vegades aquestes funcions poden trobar-se en edificis separats situats sobre el mateix rec. Dins l'obrador o sala de moles té lloc aquesta transformació del gra en farina (fig. 2). El cereal arriba en sacs al molí, però no es pot moldre directament: cal esbandir amb aigua la pols o terra que pugui portar, i alhora s'ha de remullar, o covar, durant un mínim de tres hores. L'experiència professional del moliner li ha de permetre distingir la duresa de cada tipus de gra per determinar quant de temps ha de covar. Després caldrà un període d'assecatge al sol.

Figura 2

La transformació del gra en farina: 1 sala de moles o obrador; 2 tremuja (guança al Pallars); 3 canaleta (canalot al Ripollès, canalet i esclop a la Vall del Llémena, guançó al Pallars); 4 riscle (masculí al Ripollès i femení a la resta de comarques, coronal al Pirineu lleidatà i coroner a Andorra); 5 mola volandera o sobirana (mola alta a Queralt, volanta a Ripoll i Pallars, pedra molent a Andorra o volant al Pallars); 6 mola sotana, fixa o jussana (mola davall a Queralt, solera al Ripollès, pedra fixa al Pallars); 7 forat (farinal o fariner); 8 farinera (farnera a Sant Feliu de Pallerols, pastera al Pallars i calaixera a Andorra).

La mòlta comença quan el gra s'introdueix dins la tremuja, una caixa de fusta en forma de piràmide invertida. Des d'aquí va caient a través d'una canaleta mòbil que va compassant la caiguda, gràcies al moviment lateral, cap a l'ull de la mola sobirana. Així s'escola cap a l'interior de les dues moles on s'anirà esmicolant. El sistema de solcs gravats a les moles permet que la farina se'n vagi cap a les vores. Allà hi ha un recobriment de fusta, el riscle, una caixa que evita que la farina s'escampi per l'obrador. El riscle només té, en una banda, un forat o canalet, anomenat farinal o fariner per on va sortint la farina. Per recollir-la, s'hi pot posar directament un sac, o bé un recipient anomenat calaixera o farinera.

La textura d'aquesta farina dependrà de la distància entre les moles, que és regulable. La mola volandera es pot separar de la solera i donar diferents qualitats de mòlta. A vegades, la farina pot sortir poc fina. Aleshores caldrà ajustar les moles i posar la farina gruixuda altre cop a la tremuja. Aquesta segona mòlta és la més delicada, perquè la farina es podria arribar a cremar. El fregament d'unes moles massa juntes pot generar guspines, però també emetrà pols de pedra que espatllaria el producte.

Després d'aquest procés s'obté una farina integral, ja que el gra ha entrat a la tremuja sense pelar. Si es vol farina blanca, caldrà garbellar el producte per separar-ne el segó, que serveix per alimentar el bestiar. La farina sense garbellar, o parcialment garbellada, produeix el pa negre, o pa integral, que conté segó.

La indústria del drap i els molins bataners

La indústria tèxtil a l'època moderna

Des de l'Antiguitat, els draps o teixits eren tractats pels esclaus amb uns àcids per tal de transformar-ne i millorar-ne la qualitat, en un espai que s'anomenava *fullonica*. No serà fins a l'alta edat mitjana que ja tenim moltes notícies sobre la presència del treball artesanal dels draps de llana i lli a les terres catalanes, i també tenen una certa importància els teixits de cànem.

La llana s'obté, en molts casos, dels ramats d'ovelles locals. Els teixits de cànem s'assorteixen de la producció local d'aquest producte vegetal, quasi particular dins dels horts de les cases, en el camps a la vora dels masos, i en la indispensable bassa d'aigua on es posen a estovar les tiges de cànem per després poder-les treballar amb facilitat. En molts contractes de masoveria hi trobem camps de cànem i basses del cànem. Altres productes segurament s'importen. El cànem també pot venir de Sardenya i Occitània, el lli d'Itàlia i de Sicília, el cotó de Sicília, Malta i Egipte, l'alum del Xiu i la seda de Calàbria (García Espuche, 1998).

A la majoria de les poblacions catalanes de l'interior i de la costa, petites, mitjanes i grans, s'hi concentren els tallers amb els telers a les plantes baixes dels edificis. Així en trobem a Banyoles, Besalú, la Bisbal d'Empordà, Camprodon, Castelló d'Empúries, Figueres, Llagostera, Olot, Peralada, Puigcerdà, Ribes de Freser, Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Sant Feliu de Guíxols, Torroella de Montgrí o Tortellà i encara un llarg etcètera, pobles i viles que concentren la producció tèxtil, de teixit i la seva transformació abans d'arribar al mercat, la qual consisteix a batanar-lo en els molins drapers. No sempre, però, trobem molins drapers en les mateixes poblacions, per circumstàncies diverses. Serà necessària una gran infraestructura arquitectònica i tècnica. Els paraires i teixidors d'algunes viles han de portar a batanar o molinar els draps ben lluny, com els de la Bisbal, que es desplacen a Banyoles o a Sant Llorenç de la Muga.

Els procés de producció és un procés llarg i complex i requereix la participació d'un seguit de persones, amb unes feines ben especialitzades: teixidors, paraires, filadors i tintorers. Els paraires són els personatges clau d'aquest procés, ja que s'encarreguen de la gestió de tot plegat, del principi al final. S'encarreguen de comprar la llana i de les feines preparatòries a la filatura –el rentat, el pentinat, l'emborrada i la carda de la fibra–, de l'abaixament del drap després de ser teixit i del perxat. Els paraires s'organitzen sovint en confraries i monopolitzen aquest tipus d'indústria, juntament amb els teixidors. Sabem que a Girona s'agrupen en una confraria des de 1387 i disposen d'ordinacions que aniran renovant amb el temps, des de 1422 fins a 1804 (Alberch [et al.], 1984).

Un edifici important que forma part d'aquest procés, precisament, s'ha conservat a Banyoles: el conegut com a Llotja del Tint o Tint dels Paraires. És un edifici gòtic, originàriament d'un sol pis i de planta rectangular, on es distribueixen les tines excavades a la roca als dos costats del passadís central.

A la segona meitat del segle XVI i al llarg del segle XVII, el sector tèxtil es va transformant gradualment, fins a assolir el punt àlgid en la dissetena centúria. Albert Garcia Espuche (1998) ha pogut estudiar el fenomen a diferents viles catalanes. És en aquests llocs on s'instal·la la nova draperia, quan desapareixen les corporacions gremials de les ciutats que constreïen la producció, quan entren les draperies angleses i holandeses més barates i quan es perden els mercats exteriors de Nàpols o Sicília. A la ruralia els paraires i els teixidors troben nous mecanismes que els són més avantatjosos i beneficiosos: per exemple, una mà d'obra més barata, la proximitats dels ramats, l'abundor d'aigües o la possibilitat de diversificar els ingressos.

La producció rural creix espectacularment i la demanda s'adreça cap als mercats espanyol i català. Paral·lelament, al llarg del segle XVIII, van apareixent nous productes –per exemple, les indians, o els draps de cotó estampats–, noves tècniques i noves màquines (Barca-Salom [*et al.*], 2009).

Als segles XVII i XVIII el pareire pren el màxim de protagonisme dins el treball tèxtil, dins i fora del gremi (Torres, 1999). Sovint se l'anomena «senyor del drap». Però les seves feines ja comencen abans del teixit. S'encarrega de comprar la llana, que emborra, renta, asseca, pentina o carda amb oli per fer-la més elàstica. Després la distribueix per ser filada, tasca que fan majoritàriament les esposes dels teixidors, o la porta als masos. Seguidament són els homes els qui la teixeixen als seus tallers, obradors o «fàbriques» en els baixos de les cases. Els paraires recullen els draps un cop teixits i seguidament els adoben i tenyeixen, en col·laboració amb els tintorers i els blanquejadors. Després els lliuren al moliner o moliner draper, que els batana, per després ser perxats, cardats o abaixats –o sigui, el drap es penja per estirar-lo i treure-li el pèl amb la carda o les estisores, si és necessari. La venda final del producte es fa a través dels negociants, comerciants, venedors ambulants i transportistes, dins l'àmbit gairebé exclusiu del mercat espanyol, bàsicament a Castella, Aragó, Andalusia, Extremadura i el País Basc (Puig, 2002; Muset, 1997).

A la regió de Girona existeixen una bona colla de gremis que agrupen els paraires i teixidors de llana i lli. Aquestes agrupacions tenen una vessant religiosa, que atén les necessitats –espirituals, sobretot el dia de la mort i enterrament– dels seus membres, sota el nom de confraries dels sants Joans, Baptista i Evangelista (Alberch [*et al.*], 1984). Trobem una gran quantitat d'aquests gremis a la conca del Llobregat, al Vallès Occidental, a Osona, al Berguedà, a l'Anoia i a la Garrotxa.

En el segle XVIII la Junta de Comerç protegeix els gremis de tot Catalunya de l'intrusisme i potencia la qualitat dels seus productes (Barca-Salom [*et al.*], 2009). Per exemple, el 1769 la Junta de Comerç promulga unes ordinacions generals de la indústria que mantenen la seva vigència fins al 1789. Amb tot, els gremis desapareixen, inexorablement, a principis del segle XIX, quan apareix el cotó i la seda, s'implanten altres teles –gorres i mitges– que s'escapen de la rigidesa del control gremial, amb la implantació del vapor i dels nous telers i, finalment, la Reial ordre del 20 de gener de 1834, en què el govern moderat anul·la els privilegis dels gremis i aquests passen a dependre dels ajuntaments.

Els molins bataners, drapers o nocs

El molí draper també s'anomena molí flassader, de maces, noc, batà o batan. Encara avui trobem, arreu de la geografia molinera, el topònim Noc referit al passat industrial d'un edifici, a Olot, Banyoles, Ripoll o Maçanet de Cabrenys.

Així doncs, segons una definició de l'enginyer i científic italià Giovanni Torriani –que treballava a la cort de Carles V–, la qual podem extreure del seu manual *Los ventiún libros de los ingenios y de las máquinas*, el batà és una màquina ordinària amb unes maces de fusta molt gruixudes, mogudes per una roda hidràulica, les quals batanen i maseguen els draps perquè es netegin de l'oli i s'incorporin i quedin atofats (Turriano; Lain Entralgo, 1996).

Des de l'antiguitat clàssica fins a l'alta edat mitjana els draps es trepitjaven amb els peus. Els teixits de llana, introduïts dins unes piles, eren masegats amb uns esclaps expressos, fins a aconseguir que s'enfortissin mitjançant l'acció del premsat –anomenat batanat o molinat– i l'amaratge d'uns líquids sabonosos amb què es remullaven. A Roma s'emprava orina, pels àcids que conté –àcid úric–, i durant l'època de Claudi era gravada amb un impost.

Els molins drapers tenen sempre els aparells de fusta i consten de tres parts fonamentals, si seguim el model enginyat per Giovanni Torriani. El primer és la roda, que és vertical –però que també pot ser horitzontal–, moguda per un potent raig d'aigua; va connectada a un segon element, un eix horitzontal amb lleves, les quals fan moure unes maces que van picant alternativament els draps que estan col·locats dins unes piles. Les maces també poden estar col·locades verticalment, suspeses d'una estructura. Tenen forma de martell i la part que pica el teixit té forma còncava, cosa que permet que els draps vagin donant voltes sobre si mateixos i que la pressió de la maça es distribueixi uniformement sobre totes les parts del drap.

Juntament amb el batà pròpiament dit, hi ha altres elements situats dins o fora de l'edifici, els quals ajuden al tractament del drap. Per exemple, hi pot haver piles per estovar la llana, rentadors, centrifugadores per escórrer la llana o els draps un cop batanats, perxes per cardar els draps, estenedors per estirar-los i assecar-los, etcètera. Es pot donar el cas que el batà estigui situat a l'aire lliure, o sigui, descobert, sense cap tipus de protecció, però els trobem molt més sovint associats a molins fariners, dels quals aprofiten sobretot les instal·lacions hidràuliques. Els textos més antics de molins drapers a les comarques gironines es remunten a mitjan segle XII. De 1151 s'ha conservat una memòria dels censos que cobraria el comte de Barcelona, qui per tres batans –«tribus drapers»– a Prats de Molló rebria 6 sous barcelonesos (Cutrina, 1993). Del 17 de juny de 1166 tenim constància d'un contracte pel qual el rei Alfons I i el seu batlle, Bernat Boví, estableixen a Estrader de Vilobí un molí draper que s'està construint a Salt. Així mateix en un alou de la Seu de Girona, aquell mateix any, es fa un molí draper al Mercadal.

A partir de la baixa edat mitjana i al llarg de l'època moderna, trobem força contractes de construcció de molins drapers. Però a final del segle XVIII o principi del XIX desapareixen o

bé es transformen en indústries modernes. Per tant, a la regió de Girona no ha perviscut ni un sol testimoni complet i sencer fins a l'actualitat –vegeu el cas del molí bataner de Val de San Lorenzo, a Lleó: <http://www.aytovaldesanlorenzo.es/turismo-y-ocio/Lugares_de_Interes/El_Batan.html>.

La indústria del paper i els molins paperers

La indústria del paper

La producció del paper arriba a la península Ibèrica a principis del segle XI de la mà dels musulmans establerts a les terres valencianes. I el primer molí paperer a Catalunya el trobem a l'Anoia, a Santa Maria del Cadí, documentat el 1193. L'èxit del paper des de la baixa edat mitjana arracona completament el pergami, per l'elevat preu i la mancança d'aquesta matèria primera (Madurell, 1972).

És a partir del XVII que les referències documentals són relativament abundants. Alguns edificis es construeixen de bell nou, mentre que molts altres aprofiten i adapten les infraestructures dels molins fariners, com en els casos dels molins paperers que segueixen el riu Fluvià, o la cita primerenca d'un establiment de dos moliners genovesos el 1622 a Borgonyà. Malauradament, ni els molins paperers ni la producció del paper modern a la província no s'han investigat, amb les excepcions dels estudis de cas –vegeu les jornades sobre el paper que s'han celebrat a Sarrià de Ter.

En la producció del paper, dos són els elements necessaris per a una producció correcta i rendible: aigua abundant, neta i cristal·lina, i un clima sec que permeti un assecatge ràpid. I com això no a tot arreu és possible, no pas tots triomfen. En trobem a la capçalera del Ter, al Ripollès, o a Girona i Sarrià al Gironès; al riu Terri a Banyoles, i també al Fluvià al seu pas per la Garrotxa. És a Sant Joan les Fonts on en trobem la més altra concentració, amb cinc molins al segle XVIII (Caula, 1991). Alguns dels antics fabricants, per exemple la família Guarro, saben fer el pas a la mecanització contemporània, introdueixen turbines i màquines de paper continu i incorporen el paper vegetal.

Els molins paperers

El molí paperer ha funcionat emprant un mateix sistema i mecanisme des del segle XVII. L'espai interior del molí es distribueix en tres plantes, segons les necessitats del llarg procés de fabricació, tal com avui podem veure al Museu Molí Paperer de Capellades, a l'Anoia (Lloret; Rabal, 2007; Gutiérrez, 1999). A la planta inferior, sovint subterrània, on l'aigua arriba i és necessària per molts motius, té lloc el procés de producció pròpiament dit. Aquí s'elabora la pasta del paper, a partir dels draps vells de lli, cànem o cotó, que s'estripen, se n'elimina la pols i es dipositen en fosses on es fermenten o podreixen durant cinc dies. Aquesta massa posteriorment es tritura amb unes enormes maces de fusta mogudes per l'energia hidràulica, amb la

roda vertical de catúfols. Aquesta fa girar un eix horitzontal del qual surten les lleves que fan pujar i baixar les maces, que van colpejant la pasta, procés que s'allarga fins a cinc dies, amb la finalitat d'eliminar els grumolls, trencar els fils o afinar els fils.

La producció dels fulls comença quan la pasta ja triturada passa a les tines, on es barreja amb aigua neta cercant la densitat idònia. Els fulls es formen un a un, emprant una mena de sedàs, un marc de ferro amb una xarxa molt fina de filferro. Al filferro, s'hi dibuixa la marca d'aigua, és a dir, el senyal del fabricant. Seguidament, els fulls són col·locats en una premsa per eliminar fins al 50% de l'aigua. Aleshores se separen els fulls i s'estenen un a un doblegats per la meitat al pis superior, el mirador, on hi ha d'haver grans finestrals per assegurar que els corrents d'aire assequin els fulls. L'última operació consisteix en l'encolat i el setinat, en què també s'empen maces. A voltes, les vores irregulars s'igualen abans de ser empaquetades per ser comercialitzades.

Altres aprofitaments hidràulics

Adoberies, blanqueries i molins d'escorça

Els molins d'escorça es dediquen a moldre l'escorça de pi, d'alzina, de roure, de castanyer o les fulles de roldor –*Coriaria myrtifolia*, amb la major demanda a Catalunya–, dels quals s'obtenen uns tanins utilitzats per netejar, preparar o adobar les pells dels animals.

Aquests tipus de molins van associats a les indústries de la pell i el cuir. Tenen una especial importància durant la baixa edat mitjana a Puigcerdà, Banyoles, la Bisbal d'Empordà, Olot o Girona. I encara durant l'època moderna mobilitzen una gran quantitat d'assaonadors i adobers, alguns dels quals s'agrupen entorn de gremis o confraries, com a Ripoll –quan l'abat Climent Mia n'atorga permís de construcció el 1574– o a Olot, on hi treballen fins a 64 persones. Allà s'hi ha conservat una immensa roda hidràulica de ferro de la pelleteria Hostench que va funcionar fins a la dècada de 1940.

Molins de guix, quars i pólvora

Un altre tipus de molins són aquells que es dediquen a la mòlta de pedres i minerals, el guix, el quars, el ciment (Llongarriu, 1987) i la pólvora. Una primera etapa, gairebé per a tots, consisteix en la cuita de la matèria primera en forns per tal de deshidratar-la i esmicolar-la amb més facilitat. El guix i la calç mòlts es destinen a la construcció. El quars és un dels components del vernís que s'aplica a la ceràmica abans de la cuita, i per tant en trobarem als principals centres ceramistes, Breda, Quart i la Bisbal.

Els molins de pólvora apareixen a la Península Ibèrica al segle XVI, quan la Reial Hisenda en dóna el permís de construcció ja el 1500. A les nostres contrades no els trobarem fins al segle XVII, a Salt i a Girona. Aquests, però, funcionen a batzegades i puntualment, ja que la proximi-

tat de la frontera francesa i els nombrosos enfrontaments bèl·lics en dificulten la continuïtat; ans al contrari, seran ben aviat destruïts o abandonats. El procés d'elaboració de la pólvora consisteix en la trituració separada dels seus ingredients –sofre, sal i carbó–, seguida de la barreja per augmentar-ne la densitat, fins l'assecatge i empaquetament. La seva preparació és molt delicada i pot produir explosions.

Molines i serradores

Les molines o serradores també empen l'energia hidràulica per moure les serres i serrar verticalment els troncs o rolls de fusta. En trobem sobretot als Pirineus, però també a les faldes del Montseny. L'edifici és relativament senzill i consta d'una planta baixa, on hi ha instal·lada la roda hidràulica, i d'un primer pis, on hi ha connectada la serra.

Una de les grans diferències tècniques respecte al molí tradicional és la manca de bassa d'aigua, que és substituïda per un canal que porta l'aigua directament del riu o d'un rec. Serà necessari, doncs un salt fort i un doll abundant, perquè pugui moure el rodet amb força.

Els aprofitaments contemporanis

Turbines

Un dels canvis més espectaculars de la molinaria contemporània és la introducció, dins del molins, de les turbines; o sigui, la substitució dels rodets per aquests nous aparells hidràulics inventats a França per Benoît Fourneyron entre 1827 i 1834. Els pioners de la seva introducció a Espanya són la família/companyia gironina Planas, Junoy i Barné el 1857. Els Planas obtenen els drets d'explotació i construcció en exclusiva per a tot Espanya del fabricant de Chartres Pierre Lucien Fontaine, i així les seves turbines es distribueixen arreu de la geografia.

Aquestes turbines tenen un èxit assegurat, perquè ofereixen múltiples avantatges sobre els vells i obsolets rodets: una força efectiva molt més elevada, un moviment totalment regular, una continuïtat de marxa, un abaratiment de costos, l'aprofitament del 70-80% de la potència del salt –quan en els molins només és del 30%–, una despesa menor d'aigua, un manteniment mínim i un risc menor d'avaries.

Aquests vells molins amb les noves turbines són adaptats com a petites centrals hidroelèctriques, i surten beneficiats posteriorment per la Llei de conservació de l'energia de 1980 i la nova Llei d'aigües de 1985.

Fàbriques de paper continu

Les fàbriques de paper continu s'inventen el 1798 a França, amb un procés totalment mecanitzat. Aleshores es comença a experimentar amb una nova matèria primera, la fusta, de la

qual s'obté una mena de pasta per fer-ne la cel·lulosa. Aquest sistema i mètode no arriba a les nostres terres fins al 1842, però triga molt a implantar-se, a causa de l'augment de les tines, de la pila holandesa –que tritura la pasta en substitució de les maces– i de la incorporació de la màquina *picardo* o de bombo.

A la província de Girona i a Catalunya la primera a ser instal·lada ho fa a la sèquia Monar, La Gerundense de la Compañía Oliva y Flores el 1843, seguida per La Aurora de Francesc Reig i Companyia el 1845. Totes dues empreses se situen, inicialment, en edificis de molins fariners.

Farineres

Juntament amb les fàbriques de paper continu, la invenció de les farineres significa una de les invencions més espectaculars de la tecnologia industrial, alhora que provoca la quasi desaparició de la maquinària tradicional.

Les farineres introdueixen l'ús de cilindres de ferro per substituir les moles, però aquells no només molen, sinó que també cernen, separen la pell del gra i classifiquen les farines segons la seva qualitat.

La primera fàbrica de farina a les comarques gironines s'instal·la el 1891 a Campdorà, i després en segueixen moltes més. Un bon exemple n'és la Farinera de Castelló d'Empúries, que s'assenta sobre un molí fariner del segle XVII. Les transformacions tenen lloc a partir de 1905, quan es rehabilita el molí per adaptar-lo a farinera amb la incorporació d'una turbina Francis construïda pels gironins Planas (Gilabert [et al.], 2010; *Made in Girona*, 2001).

Molins de pipes

Els molins de pipes aprofiten l'energia hidràulica del molins i de les turbines per serrar les rabasses de bruc per fer els carracs de les pipes de fumar. És per això que la principal zona productora, per l'abundància i qualitat de les soques de bruc, és el Montseny i les Guilleries. Ja entrat el segle XX, l'elaboració de les pipes té lloc a les torneries.

Abandonament i recuperació

Durant les dècades de 1960 i 1970 trobem la fi quasi definitiva de la molineria tradicional, sobretot per l'inici d'una forta i dura competència de la producció a gran escala. Això significa la desaparició de l'ofici del moliner i l'abandonament de molts molins, que comencen a enrunar-se i a desaparèixer completament.

En contrapartida, en els darrers anys han sorgit una sèrie d'iniciatives particulars o públiques que s'han encarregat de rehabilitar i recuperar aquests edificis. Per un costat, els molins s'han recuperat dins el context del naixement i creixement del turisme rural. També algunes fleques

i forns d'arreu de Catalunya porten a terme l'elaboració completa de pans ecològics, que inclouen moltes de cereals de molins hidràulics. Per l'altre costat, algunes administracions han recuperat aquests edificis singulars. El cas paradigmàtic és el Molí d'en Frigola, a Sant Sadurní de l'Heura, desenvolupat ja fa uns anys pel projecte de l'Escola Taller Les Gavarres.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERCH, Ramon [et al.] (1984). *Gremis i oficis a Girona: treball i societat a l'època pre-industrial*. Girona: Ajuntament. (Història de Girona; 1).
- BARBERÀ i MIRALLES, Benjamí (1997). «Les moles franceses de La Ferté». A: *Energia hidràulica i molins*. Terrassa: Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya.
- BARCA-SALOM, Francesc Xavier [et al.] (2009). *Fàbrica, taller i laboratori: La Junta de Comerç de Barcelona: ciència i tècnica per a la indústria i el comerç (1769-1851)*. Barcelona: Junta de Comerç.
- BOLÒS i MASCLANS, Jordi (2004). *Els orígens medievals del paisatge català: L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BOLÒS i MASCLANS, Jordi; NUET i BADIA, Josep (1983). *Els molins fariners*. Barcelona: Ketres. (Ventall; 1).
- BONNASSIE, Pierre (1979-1981). *Catalunya mil anys enrere: creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya de mitjan segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62.
- BUXÓ, Ramon (2001). *L'origen i l'expansió de l'agricultura a l'Empordà: del neolític a la romanització*. Girona: CCG Edicions: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines: Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona. (Biblioteca d'història rural. Col·lecció Estudis; 3).
- CAULA, Francesc (1991). *Les Parròquies i comuns de Santa Eulàlia de Begudà i Sant Joan les Fonts: (notes històriques)*. Olot: El Bassegoda.
- CUTRINA, Gonçal (1993). *El Ripollès: Molins fariners*. Ripoll: Diputació de Girona: Consell Comarcal del Ripollès.
- DONAT, Lúdia; SOLÀ, Xavier (2003). *Els molins*. Girona: Diputació de Girona: Caixa de Girona. (Quaderns de la Revista de Girona. Guies; 108).
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (2004). «Les indústries rurals». A: Emili GIRALT; Josep M. SALRACH (coord.). *Història agrària dels països catalans*. Vol. 2: *Edat mitjana*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca, p. 361-394.
- GARCIA ESPUCHE, Albert (1998). *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña, 1550-1640*. Barcelona: Alianza Editorial.
- GILABERT i VALLDEPEREZ, Carme [et al.] (2010). *La Farinera de Castelló d'Empúries*. Castelló d'Empúries: Ecomuseu Farinera de Castelló d'Empúries, Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya.
- GUTIÉRREZ i POCH, Miquel (1999). *Full a full: la indústria paperera de l'Anoia (1700-1998): continuïtat i modernitat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LLONGARRIU, Ramon (1987). «Joan Coromina i Cufí, el sord de l'Arquet, pioner de la indústria de ciment». *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 7, p. 201-258.
- LLORET, Ton; RABAL, Victòria (2007). *El Museu Molí Paperer de Capellades*. Barcelona: Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya. (Quaderns de didàctica i difusió; 18).
- Made in Girona* (2001). Girona: Ajuntament, Museu d'Història de la Ciutat.
- MADURELL i MARIMON, Josep M. (1972). *El paper a les terres catalanes: contribució a la seva història*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajoana.

MUSET i PONS, Assumpta (1997). *Catalunya i el mercat espanyol al segle XVIII: els traginers i els negociants de Calaf i Copons*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

PLANES i ALBETS, Ramon (2003). «Els molins i altres indústries». A: Antoni PLADEVALL i FONT (dir.). *L'Art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. 3: *Dels palaus a les masies*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 284-288.

PUIG i REIXACH, Miquel (2002). *El segle XVIII*. Olot: Ajuntament d'Olot: Diputació de Girona. (Quaderns d'Història d'Olot).

SERRANO DAURA, Josep (1996). *Senyoriu i municipi a la Catalunya nova: batllia de Miravet; comandes d'Horta, d'Ascó i de Vilalba; i baronies de Flix i d'Entença*. [Tesi doctoral presentada a l'Àrea d'Història del Dret i de les Institucions, Departament de Dret, de la Universitat Pompeu Fabra]

TORRES, Xavier (1999). «De senyors del drap a senyors de la terra: draperia i masoveria en la regió de Girona als segles XVI i XVII». A: Rosa CONGOST; Lluís TO (cur.). *Homes, masos, història: la Catalunya del nord-est, segles XI-XX*. Barcelona: Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 229-268.

TURRIANO, Juanelo; LAÍN ENTRALGO, Pedro (ed.) (1996). *Los Veintiún libros de los ingenios y de las máquinas de Juanelo Turriano*. Madrid: Fundación Juanelo Turriano: Doce Calles.

VIRELLA i BLODA, Albert (1983). «Els molins d'aigua en l'alta medievalitat a ponent del Llobregat». *Miscel·lània penedesenca*, núm. 6, p. 250-271.

Aigua i ciutat: els recs de Banyoles, història i futur

NOGUÉ, J.; PUNCERNAU, C. (ed.)

Banyoles: CECB, 2014. (Quaderns; 34), p. 85-115

Molins, tints i fargues dels recs de Banyoles (segles XIV-XVIII)

Guerau PALMADA

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, pl. de la Font, 11, 17820 Banyoles

La ciutat de Banyoles s'ha caracteritzat al llarg de la seva història per l'abundància d'aigua, gràcies a l'estany i a la xarxa de recs drenats pels monjos benedictins del monestir de Sant Esteve. En els salts dels recs, s'hi anaren situant un gran nombre d'edificis industrials relacionats amb les activitats artesanies i econòmiques de la vila, com ara molins drapers o de retòrcer llana, fariners, esmoladors, torners o polvorers. Alhora, el cabal continu dels recs també era aprofitat per les adoberies des de l'edat mitjana, pels tints que el feien servir per a l'acoloriment de la llana, o per les saboneries. Precisament, les fonts documentals que detallen el patrimoni industrial són força quantioses, però, i per contra, les restes arquitectòniques són més aviat escasses. El principal motiu d'això ha estat la transformació productiva i funcional soferta per aquest conjunt d'edificis industrials fins ben entrat el segle XX, que en alguns casos han estat derruïts¹. Atès que en aquest estudi no es poden esmentar tots els edificis industrials i de totes les tipologies documentats, ni aprofundir en la seva història particular, s'indicaran, a tall d'exemple, els edificis més importants que usaven les aigües dels recs de l'estany al llarg dels segles XIV al XVIII. Finalment, cal indicar que bona part d'aquest estudi ha estat possible gràcies a la beca de recerca concedida pel Patronat Francesc Eiximenis (Diputació de Girona) l'any 2010².

¹ El patrimoni industrial de la ciutat de Banyoles ha patit danys històrics bàsicament per dos motius: la transformació dels edificis als nous usos industrials i l'escassa valoració patrimonial i històrica d'aquesta tipologia d'edificis a la ciutat fins a dates ben recents.

² Aquesta beca de recerca en la modalitat de ciències socials i humanes portà per títol *La força de l'aigua, el patrimoni industrial a Banyoles i la comarca del Pla de l'Estany*, recerca tutoritzada pel Dr. Pere Freixas i Camps. També agraeixo els suggeriments de Josep Maria Massip en la redacció d'aquest article.

Els recs

Des de temps remots, l'estany desguassava de forma natural inundant una àmplia plana oberta a llevant de subsòl rocós de travertí, estenent-se més enllà dels actuals límits i formant una àmplia zona d'aiguamolls que davallaven cap a la riera de Canaleta i el pla de Mata. Amb l'arribada dels monjos benedictins al s. IX a l'erm conegut com «Baniola», s'hi hauria començat a establir una comunitat d'habitants, com també un poblament alt medieval a l'entorn del monticle de «Turario» (Santa Maria dels Turers)³. Sens dubte, una de les prioritats dels nous pobladors benedictins fou dominar les aigües de l'estany i dels aiguamolls per utilitzar-les en l'agricultura, gràcies a una extensa xarxa de recs. Per altra part, els vilatans de Banyoles aprofitaren, sobretot a partir de la baixa edat mitjana, el cabal continu dels recs com a força motriu de la protoindústria, basada especialment en la mòlta del blat i l'elaboració dels teixits de llana.

La construcció dels recs des dels seus inicis suposà un laboriós treball d'enginyeria hidràulica. L'obra començava amb l'excavació d'un canal en el subsòl de pedra de travertí, mentre que en els seus vorals es bastia un mur de contenció de pedres, moltes vegades arrencades a peu d'obra en forma de blocs irregulars o llosetes. De mica en mica, i al llarg de l'edat mitjana, es va començar a dissenyar una xarxa de recs amb diversos ramals secundaris sota la jurisdicció del monestir de Sant Esteve de Banyoles. Precisament cal mencionar que l'abat del monestir, com a senyor feudal de la vila, tenia la propietat d'una àmplia zona de terres, aous, torrents i rius, fonts i deus i lògicament de les aigües de l'estany («stagno»). El seu domini de les aigües implicava el dret d'ús o de pesca, i fins i tot el dret de navegar amb barca a l'estany (Alsius, 1895; Abellan; Grabuleda, 2012).

A tall d'hipòtesi, els primers recs foren construïts de manera discontinua al llarg dels segles IX-XII. Així, els primers recs projectats possiblement foren en les terres del monestir, i en concret, el rec d'en Teixidor i Hort (antigament conegut com rec Palau o riera Vella), com també el rec de Guèmol. En un document de l'any 1263 sobre els mals usos del monestir benedictí ja són citats el rec de Guèmol i el rec Palau (Constans, 1987, doc. 323). L'any 1440, durant el mandat de l'abat Guillem de Pau, són anomenats fins a un total de cinc recs: el rec de Guèmol, de les Forques (avui Major), el rec de la Canela (avui rec de la Figuera d'en Xo), el rec d'en Brugada i de n'Hort.

Sens dubte, la major concentració de molins es trobava en el rec Major (fig. 1). En origen, rebé l'any 1263 el nom de «Dagemel» a l'entrada als Turers, però durant bona part de l'edat mitjana també solia ser anomenat de «Riaria Nova» o rec de Vilanova a causa de la nova l'edificació de la «Platea Nova» (actual plaça Major) i el seu raval conegut com de Vila Nova. Amb el canvi de nom de la plaça vers l'inici del sis-cents, el rec passà a dir-se Major. Tot i això, en diversos trams del seu recorregut el rec tenia altres denominacions. Per exemple, era conegut com el rec del «Canar Nou» (1337) a la sortida de l'estany, o també rec de les Forques o de «sa Forca»
.....

³ La descoberta l'estiu de 2011 de la necròpolis de Santa Maria dels Turers amb un conjunt de tombes excavades en el travertí de tipologia antropomorfa provaria l'existència d'un poblament medieval ja als segles IX-X. La direcció fou de l'arqueòloga Bibiana Agustí (treballs de l'empresa Arqueolític SL).

Figura 1
El rec Major amb el límit al fons (fotografia d'Esteve Palmada).

(1337). En el tram del raval de Sant Pere era anomenat, durant els segles XV-XVI, el rec dels Tints («lo rech dels Tints») i fora muralla ja rec dels Molins.

El segon rec més important pel seu nombre de molins era sens dubte el rec de ca n'Hort i d'en Teixidor, possiblement el més antic de la vila, el qual garantia un bon cabal d'aigua al cenobi benedictí de Sant Esteve⁴. Aquests dos recs van paral·lels des de l'estany, passant per les hortes de Fortià, fins a unir-se en les antigues terres del Terme, prop del monestir. El seu nom prové dels propietaris de masos propers, del mas Teixidor (família Brugada-Teixidor) i del mas Hort. Abans, però, tingué diferents denominacions, i sembla ser que el topònim més antic era aquell de Palau documentat des del segle XIII. Així, el rec d'en Teixidor tenia el nom de Palau (1263, 1274) o bé Brugada (1440). D'altra banda, el rec de ca n'Hort també s'anomenà Palau al llarg del segle XIII. A partir de finals de l'edat mitjana, però, es diferencia com a rec de ca n'Hort (1440) i més endavant «Rec de n'Hort sobre los molins».

Tanmateix, el nom d'aquest rec doble varia en la documentació de l'època, fet que posa en relleu la seva dificultat toponímica. A l'edat mitjana també és anomenat «Recs Palaus, Dos Recs o Rechs Palanchs» (1263), «Riaria Veteris» (1279), o bé simplement «Palaus» (1337). També apareix citat com «Pestrinyer» (1279), a la carretera de Besalú, o bé «de les Rotes» (1394) a tocar de l'estany. No obstant això, el nom que es generalitzà més al llarg de l'època moderna (segles XVI-XVIII) fou aquell de la riera Vella, adjectiu que probablement indicaria l'antiguitat de l'obra hidràulica.

Molins fariners

En el cas de la vila de Banyoles, els molins fariners eren accionats per mitjà de la força de l'aigua en un desnivell suficient, els salts, i també hi ajudava el cabal continu d'aigua que provenia de l'estany⁵. La pressió de l'aigua feia girar el rodet de fusta, i el coll-ferro transmetia el moviment a les moles de pedra (Donat; Solà, 2003; Abellan, 2011). Els molins fariners situats a l'inici dels recs generalment no van tenir bassa d'aigua, i en alguns casos existiren litigis legals perquè aquestes basses fossin demolides. En canvi, en els molins aïllats i situats en el tram terminal dels recs, on ja el desnivell era substancialment menor, es va permetre la construcció d'una bassa, com per exemple en el cas del molí de can Boada, que garantia la mòlta amb el mecanisme de la roda horitzontal.

Com s'ha indicat, en els salts dels recs la força de l'aigua fou aprofitada des d'època medieval per a la mòlta de farina, i foren un gran nombre els molins fariners alçats al rec Major (o riera Nova), a la riera Vella i al rec del Canat. Al rec de Guèmol l'abat del monestir prohibí

.....

⁴ Popularment també s'ha conegut com la riera de Sant Miquel, sembla ser que per passar prop del cementiri medieval del monestir, descobert en les darreres excavacions arqueològiques de l'any 2012.

⁵ Tot i que no es conserven restes materials, possiblement alguns molins fariners de la vila haurien estat accionats per mitjà d'una roda vertical, mecanisme hidràulic que era ben conegut i usat en els molins drapers des d'època medieval.

la construcció de molins perquè l'aigua era destinada exclusivament a les hortes dels masos del Terme, com can Cisó. Precisament les primeres notícies dels molins apareixen a partir del segle XIII, tot i que probablement tindrien un origen anterior: el molí fariner del mas Brugada a la riera Vella, els dos molins –draper i fariner– de Pere Dusay a la riera Nova (rec Major) i finalment el molí fariner de Bernat de Rec («molendinum Bernardi de Rego») en el mateix rec. Al llarg del segle XIV apareixen citats més molins. Per exemple, l'any 1389 en el capbreu del monestir és esmentat a extramurs de la vila un molí blader a tocar del mas Pujol de les Rieres (mas Verdagner) a la riera Nova (rec Major), regentat pel moliner Bernat Casas, i, a tocar d'aquest, un segon molí propietat del mas Pujol. En el mateix any és esmentat el molí fariner del mas Bou al Terme, com també el molí draper de Nicolau Bret, abans molí blader, a la feixa dels «tiradors de Vallbona»⁶.

A la riera Vella molts molins fariners eren propietat de l'abat del monestir, com a senyor feudal de la vila, i es concentraven als peus de l'abadia, aprofitant un important desnivell al límit de la muralla medieval (Madurell, 1968). L'any 1266 són citats els molins de la Sagristia del monestir. L'any 1358 s'anomena també el molí del portal de l'Hospital. A la segona meitat del segle XIV fra Guillem de Terrades, sagristà major del monestir, havia fet construir un molí draper en l'edifici antigament propietat del doctor Jaume Puig, notari, el qual havia estat molí fariner prop del portal de l'Hospital, sota els molins fariners de la Sagristia (Constans, 1981). Durant els segles XIII–XIV molts molins fariners haurien estat transformats en drapers per l'auge comercial dels draps banyolesos, tot i que encara en funcionaven uns quants per garantir la mòlta de farina, com el molins d'en Vilademi, Hort, Brugada, Peraseca, de la Via i Rabassa. Molts d'aquest molins continuaren molinant farina al llarg de l'època moderna, com també el molí Serra en el raval de Sant Pere o el molí Campolier.

Cal Moliner

Aquest edifici medieval es troba ubicat al bell mig de la plaça Major (fig. 2), i avui encara conserva part de les rodes i moles, que ja són, però, d'època posterior⁷. Fou construït molt probablement a finals del segle XIII i el quatre-cents era conegut com el «molí d'en Vilademi de plassa». A finals del segle XIV s'ordenà que pel forat de la cadireta del molí d'en Vilademi, la qual tenia un diàmetre determinat, hi circulés sempre aigua. A més, aquesta cadireta podia ser alçada pels monjos del monestir els dissabtes i altres vigílies fins al vespre per donar més cabal al rec Major.⁸ El dia 14 d'agost de 1476 es dictà una sentència en què la bassa propietat de Franci Vilademi, situada al Canar Nou i abans propietat de Damià Jofre, havia de ser arrasada.
.....

⁶ Un tirador era l'indret destinat a l'estiratge dels draps de llana.

⁷ El molí de cal Moliner, avui propietat de l'Ajuntament de Banyoles i seu de l'Oficina Municipal de Turisme, es troba situat a les voltes de tramuntana de la plaça Major. A finals de l'any 2002 l'Ajuntament de Banyoles va adquirir-ne la propietat, i immediatament l'any 2004 inicià el seu projecte de rehabilitació.

⁸ La cadireta és un cadiral petit, rústec, de fusta o de pedra, usat per aturar o desviar l'aigua d'un rec, tant en les hortes com en els molins.

Figura 2
Edifici de cal Moliner a la plaça Major (fotografia de Guerau Palmada).

Molt probablement es tractava de la bassa del molí Vilademí, i això evidencia que en els trams superiors dels recs foren prohibides les basses per no perjudicar els salts d'aigua de la resta de molins ubicats al rec Major.

En el capbreu de l'abat Montpalau dels anys 1648 i 1649 Narcís Ribal i Porxes, blanquer de Banyoles, reconeix tenir en propietat un molí blader de dues moles amb una porta i porxada a la plaça de Vila Nova (avui Major). La propietat antigament havia estat d'Antoni Vilademí, i anteriorment de Mn. Olmera Batlle. El molí afrontava al nord amb la muralla. En la Concòrdia sobre les aigües de l'Estany de Banyoles (1685) surt referit com el «molí fariner dit den Porxas que vuy possehen los hereus den Casadevall situat en la plassa de la vila y en lo Rech Major»⁹. El 21 de juny de 1685 Maria Casadevall va obtenir el dret d'ús d'aquest molí del rec Major, que passà per herència a Magdalena Ramis i Casadevall, i a Joan de Manresa, originari de Riudarenes. Així la família Ramis, nissaga de terratinents, que també tenien un segon molí fariner a la vila, conegut com el molí d'en Ramis del Canat, passaren a ser-ne els propietaris al llarg del set-cents. L'any 1775 els Ramis feren diverses reformes en el seu obrador, com ara les moles i els arbres de fusta. Pocs anys després Joan de Manresa de Moncorp, domiciliat a la ciutat de Girona, administrador de les propietats de la seva difunta muller Gertrudis de Manresa d'Asprer i Ramis, arrendà el molí conegut com «lo molí de las voltas» per un període de cinc anys a partir d'inicis de 1788 fins al darrer dia de desembre de 1792. L'arrendament fou fet a Damià Collell, moliner banyolí, que pagava 100 lliures cada any. Entre els pactes, existia l'obligació de mantenir en òptimes condicions les rodes, rodets i moles, com també de netejar el tram del rec Major.

L'estructura de l'edifici actual és una casa d'origen medieval de planta baixa i pis amb coberta a dues aigües. A l'exterior, hi destaca l'arc de mig punt fet de dovelles de travertí i la finestra geminada d'arquets de mig punt. La part posterior de la casa és travessada, paral·lelament a la façana de la plaça Major, pel rec Major, com també era delimitada pel traçat de la muralla medieval i el seu fossat. El salt d'aigua permetia el funcionament de més d'una roda hidràulica, i durant el segle XX s'hi va incorporar una turbina que accionava una serradora i una dinamo productora d'electricitat per a consum propi. L'antic obrador conservava abans de la reforma el canalot de fusta i les moles del molí fariner de tipus escairat (productor de blat de coure) i un molí més modern, destinat a fer farina fina (Palmada [*et al.*], 2005; Grabuleda [*et al.*], 2007).

Molí de can Boada

Aquest molí fariner és conservat de forma bastant íntegra a les antigues terres del Terme, en l'antic camí de Bàscara (fig. 3). El molí, conegut antigament com el molí de la Via, fou propietat dels Rabassa com a mínim des de principis del sis-cents. Tanmateix, les notícies podrien ser anteriors, ja que l'any 1279 diversos vilatans gravaven un cens a l'abat Arnau de Vilavenut pel «molendino de Via», com Guillem de Reixach, que pagava 20 sous pel molí. En un capbreu del monestir de Sant Esteve de 1519 apareix el molí com a propietat de Benet Rabassa, moliner de

.....

⁹ Sobre la transcripció d'aquest interessant document, vegeu Plantés (1985).

Figura 3

Molí de can Boada en les terres del Terme (fotografia de Guerau Palmada).

Banyoles, i anomenat el molí de la Via amb les seves moles, rodes i rodets: «Totum molendino meum bladerium sive farinerium vocatam lo molí de la via» (ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 914, f. 57-58v). Posteriorment, en el capbreu de l'abat de Montpalau (1647-1648) el moliner de farina Martirià Rabassa reconeix que té en propietat un molí blader conegut com «lo molí de la via» format per dues moles i que afrontava a migdia amb el camí públic de Puigpalter. Cada any pagava un cens de 10 mitgeres de forment de mesura de pestreny i 6 sous. A finals del sis-cents és esmentat com el molí fariner d'en Rabassa Davall o de la Via, i al segle següent com d'en Boada. L'any 1798 es féu un inventari del molí fariner propietat de Tomàs Cols i Teresa Boada, on es detallen els elements de l'obrador: «Item tot aquell molí fariner ab dos molas ab las tramiyas, y restallador corresponent, y blançajador, ab una escoda y tallant martell, clau de estrella y parpal, y dos panys de coura lo un ab pala, y los altres sens pala ab dos casas al casal de dit molí contiguas situat en lo Terme de dita present vila dit lo molí den Rabassa davall antigament, y vull den Boada» (AHG, Fons notarial de Banyoles, Anton Ferrer i Noguera, *Manuale*, 1796-99, BA1-10, f. 5-8). L'any 1850 era conegut com el molí fariner d'en Cols, l'any 1907 era propietat de Tomàs Cols, i el 1925 era de Josep Puigdevall. Com a anècdota, l'any 1840 l'Ajuntament demanà que s'aparedés un arc per on passava el camí cap a Bàscara perquè era un amagatall per als lladres que assaltaven els caminants durant la nit (Rigau, 2001).

No fou l'únic molí fariner dels recs de Banyoles. Per exemple, en la riera Vella cal destacar el de can Teixidor del Terme documentat des del segle XIII i reconvertit a finals del sis-cents en

esmolador. També el molí fariner de ca n'Hort, d'origen medieval, que fou adaptat l'any 1765 a fàbrica de teles (tèxtil) i arrendat als Serratoso, i el dinou transformat en molí paperer, amb el seu aspecte actual, conegut popularment com can Pipa. A tocar del monestir benedictí es trobava el molí fariner d'en Rabassa, propietat d'aquesta nissaga de moliners com a mínim des del segle XVI. Les restes d'aquest molí són avui del tot desaparegudes, ja que el darrer terç del dinou s'hi edificà una fàbrica tèxtil: el 1872 Antoni Nadal i Ribó va aprofitar la força motriu dels recs i constituí, juntament amb el vilassarenc Josep Mir, una nova fàbrica, amb una part de maquinària procedent de Vilassar de Mar i una altra comprada a Anglaterra. Acaben així prop de quatre-cents anys de mòlta de farina dels Rabassa. Tenim constància que l'any 1752 Pere Rabassa construí una bassa d'aigua per al seu molí que l'enfrontà amb el Dr. Ferrer de Girona, propietari d'un altre molí fariner situat aigües avall de la riera Vella, en l'antic mas Bou. En aquest llarg litigi testificaren un gran nombre de testimonis i moliners, però, si ens cenyim a les declaracions, la bassa sembla que no hauria estat enderrocada.

D'altra banda, en el rec Major existia el molí fariner d'en Serra, abans Casademont, propietat de Jaume Mayró, negociant de la vila de Castelló d'Empúries, que el reformà els anys 1743 i 1744 a causa del seu mal estat. Un altre molí fariner era el d'en Campolier, abans propietat del mas Pera Seca. Aquest molí tenia un origen medieval i fou arrendat l'any 1798 per un temps de tres anys a Joan Prat, moliner de Mieres.

Molins drapers

A l'Edat mitjana, la comarca gaudia d'una important activitat econòmica gràcies al sector tèxtil de la llana, i Banyoles fou un dels principals nuclis drapers de les comarques gironines. Els paraires, que elaboraven el teixit de llana, tenien els obradors concentrats majoritàriament dins el nucli emmurallat. Molts d'ells van esdevenir rics mercaders i terratinents –sobretot al llarg del cinc-cents– amb el negoci de comercialitzar el producte final tèxtil, conegut en època medieval com *draps banyolesos*, exportats arreu de la Mediterrània (Vilardell, 1994). D'aquest període, pocs vestigis arquitectònics han arribat dels tintos i els molins drapers –tot i que estan documentats gràcies a les fonts municipals–, a excepció de l'edifici industrial conegut avui com la Llotja del Tint, del qual, però, queda encara per esclarir el seu nom originari i la seva evolució històrica¹⁰.

En el procés d'elaboració artesanal de la llana, eren essencials els molins de retòrcer draps, molt habituals al cinc-cents, dels quals avui no conservem cap vestigi a causa de la seva transformació després de la decadència del comerç de la llana, i que podem situar a la vila de Banyoles a les darreries del segle XVIII. Tanmateix, les fonts documentals anomenen al llarg dels segle

.....

¹⁰ El nom d'aquesta construcció d'estil gòtic prové de la identificació que se'n va fer els anys 80 del segle XX amb el tint gremial dels paraires banyolins. Tanmateix, les fonts documentals semblen negar l'existència d'un edifici gremial dedicat al tintatge de la llana als segles XVI-XVIII, i per tant caldria identificar-lo com un obrador particular, o bé com una adoberia amb tines excavades en el subsòl de traverti, tal com es documentà en les primeres obres de rehabilitació de l'edifici.

XVI i XVII un gran conjunt de molins drapers: el molí d'en Riera, Seur, Font, Ribas, Rabassa, Honorat o Xambó, per exemple. Cal destacar que al llarg del cinc-cents no es té constància de cap molí draper gremial, sinó que els obradors eren exclusivament familiars, amb importants nissagues de paraires i mercaders de llana banyolins que controlaven diferents fases del procés productiu, des del batanatge fins al tintat o la venda. No serà fins a la centúria següent que el gremi dels paraires tindrà un molí gremial, com es veurà a continuació.

Els molins drapers («molendino draperio»), també coneguts com retorcedors o nocs, eren usats per a la producció de teixits de llana. Tenien la funció de picar, desengreixar i enfortir la llana en brut¹¹. El molí draper era mogut per la força d'una roda hidràulica vertical, l'arbre de llesves i les maces de percussió¹², dites *noc*, que batién els teixits de llana per tal de donar-los consistència. El molí draper constituïa al final de l'edat mitjana un establiment industrial en el qual es concentraven les diverses tasques de la draperia: rentat, batanatge, estirat, assecat. Per aquest motiu, requeria espais i instal·lacions adients, amb un pati a l'aire lliure destinat als estenedors¹³ per a l'assecatge, casa per al moliner o conductor del molí, i un safareig per al rentat.

A partir de principis del segle XVI, després dels desastrosos efectes de la Guerra Civil catalana¹⁴, molts molins drapers apareixen en la documentació com derruïts o abandonats. La prioritat dels jurats banyolins fou reactivar la producció llanera, i incentivar l'arribada de pobladors nous, la majoria procedents de les poblacions veïnes o bé de França. Els jurats donaren diversos privilegis als nous pobladors –citats en els documents com de la «Capella»– per tal d'eximir-los durant uns anys dels pagaments de tributs municipals, però també als vilatans residents que volien refer, reconstruir o edificar un nou molí draper en els recs de l'estany. La prioritat fou sens dubte repoblar la vila i recuperar la producció llanera durant el cinc-cents. És precisament en aquest segle on trobem diverses referències a la propietat i situació dels molins drapers, dels quals es detallen els casos més destacats.

.....
¹¹ El 13 de gener de 1423, en la relació de les mercaderies que la Universitat de Banyoles tenia el dret d'imposició, trobem la llana en brut entre d'altres (llenya, cereals, peix, carns, vi...).

¹² La roda hidràulica donava major força a les maces gràcies al xoc del corrent sobre les pales. L'arbre de llesves era un eix horitzontal de fusta en el qual s'insertien unes dents o relleixos que desplaçaven alternativament dues maces i les feien percutir directament sobre els draps, submergits en una àrea o cubell d'aigua on s'havien dissolt substàncies alcalines.

¹³ A la vila de Banyoles, com s'ha indicat, els estenedors són citats tot sovint com a «tiradors» o «soleiadors» en les hortes a tocar la muralla urbana.

¹⁴ L'estiu de 1467 la vila de Banyoles patí el setge de les tropes franceses del duc Joan de Lorena i de Calàbria. Els jurats foren empresonats, la vila fou saquejada i hi hagué una elevada mortalitat causada per aquests episodis bèl·lics.

Molí Xambó

L'any 1576 els jurats van atorgar mitja franquesa de l'impost municipal sobre les carns i de la llenya durant vuit anys al moliner de draps Joan Xambó, aleshores habitant de la vila, per les «obres que aveu fetes en una casa aveu comprada den Ros de Camós qui esta en lo carer vulgarment dita de Sant Pere» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de la Universitat, 1534-1734, f. 7v). Per la seva situació al raval de Sant Pere, la roda hidràulica aprofitava el cabal del rec Major. El 10 de gener de 1577 el moliner de draps Pere Xambó confessava davant l'abat del monestir –per tal de capbrevar i pagar els censos monacals– de tenir en directe domini una casa a la plaça de Sant Pere, afrontada a orient amb la casa d'Ameri Hort, a migdia amb el carrer de Sant Pere, a ponent amb un pati de la seva propietat anomenat «lo solayador» que havia comprat a Ignasi Bret de la Bastida, i al nord amb el carrer conegut com de les Basses¹⁵. Més endavant surt referida la propietat del pati, que també gravava censals al monestir: «otro si un patio, o pedaso de tierra vulgo dicho lo soleyador situado en dicha calle de San Pedro lindada de oriente con dicha su casa, a medio dia, con la misma calle, a poniente con el Río de los Molinos, camino mediante y a cierzo con el callejon vulgo dicho de las Basses con el censo de una gallina, con promesa de no proclamar otro señor» (ACGAX, Registre d'hipoteques de Besalú, 14, 1778)¹⁶.

En el capbreu de l'abat de Montpalau (1647-1648) surt de nou referit el molí draper, quan Pere Mestre, ferrer de Celrà, actuava com a procurador d'Eufràsia Maria Xambó, vídua del pare Martirià Xambó. S'indica que Martirià Xambó havia estat propietari d'un molí draper amb una casa contigua, que llegà a la seva muller: «[...] molendinum draperium sive enfortidor cum suis aqueductibus, turnis, rodís et alyis suis ornamentis et apparatus et totam domum eidem contiguam» (ACA, Monacals d'Hisenda, vol. 931, f. 190-191). El molí estava situat en el «rechum dels molins», afrontava a orient amb la propietat de Joan Honorat (que fou de Pere Daray, abans de Joan Bret de la Bastida), a migdia amb la casa del «molendino retorsidor» de Joan Honorat, a occident amb el carrer de Girona, i al nord amb la propietat de Joan Honorat.

Molí Rabassa

El 15 de desembre de 1565 els jurats van concedir per vint anys franquesa íntegra de l'impost sobre les carns i de la llenya a Antic Rabassa per fer obres en una casa comprada al pare banyolí Agustí Ararols, en la qual hi havia de fer diverses obres, com construir un torn retorcedor per treballar la llana: «per que vos fou hofert fer una casa tota de prinsipi darrera la casa que aveu comprada de Agosti Ararols la qual asentareu un torn de ratorser si pora anar ab aygua del matex recs qui pasa per prop» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de notes, 1521-1562, L7, f. 103v). En el capbreu de l'abat Villalba de l'any 1581 Joan Esteve Rabassa,

¹⁵ Aquest carrer avui no existeix a la ciutat de Banyoles. El topònim podria fer referència als dipòsits emprats pels blanquers per adobar les pells, a les tines dels tintorers, o bé, més probablement, a les basses d'amarar el cànem.

¹⁶ El rec dels Molins era un tram del rec Major situat prop del carrer de Sant Pere.

possiblement fill d'Antic Rabassa, posseïa una casa en la plaça de Vila Nova (o Major) i darrere d'aquesta, un molí fariner i un altre molí draper, amb un torn de retorcedor (Constans, 1992, doc. 1397). Els molins aprofitaven el cabal del rec Major que passava darrere les cases de les «voltes de Dalt»¹⁷ de la plaça Major.

Precisament al segle següent trobem la confirmació de la situació del molí de la nissaga de paraires Rabassa. El 9 d'abril de 1639 Pere Joan Matamala, pagès i propietari del mas Matamala de la parròquia de Vilavenut, i la seva germana Magdalena Matamala i Rabassa, vídua d'Esteve Rabassa, paraire de Banyoles, que eren hereus de l'herència de Rabassa, van arrendar el seu molí retorcedor a Miquel Mecha, retorcedor de llana de la vila de Besalú que vivia al lloc de Salitja de la ciutat de Girona. La casa i els aparells van ser arrendats pel preu anual de 40 lliures i 10 sous. Pocs anys després, al capbreu de l'abat de Montpalau dels anys 1647 i 1648 surt referit que Pere Riera tenia una casa a l'entrada de la plaça Nova, que afrontava a migdia amb la casa i el «molendinum draper» de Pere Joan Matamala, que fou d'en Rabassa.

El molí gremial

A partir de mitjans del sis-cents el gremi dels paraires posseïa un molí draper a la placeta de Sant Pere, que aprofitava les aigües del rec Major. Avui aquest edifici es troba molt reformat i no es conserva cap element del seu funcionament originari. Tanmateix s'ha documentat un contracte d'arrendament del molí, en què es detallen algunes condicions gremials. Així el dia 17 d'agost de 1732 Josep Grilló i Francesc Pol, ambdós paraires banyolins, van arrendar el molí del gremi dels paraires per un temps de cinc anys pel preu de 44 lliures i 16 sous, els dos primers forçats i els tres següents lliberts. En els pactes, es detalla la funció del molí retorcedor. En primer lloc, s'indica que el molí havia de retòrcer les teles de llana a un preu estipulat: «Item cum pacto que estareu obligats vosaltres en tenir de retorcer las telas dels parayres de la present vila ço es las setzenas a set diners plata per ram». D'altra part, els paraires banyolins eren obligats a portar les teles de llana al molí gremial: «Item cum pacto que tots los parayres de la present vila seran obligats a vos a retorcer todas las telas, ab pacte que si vos no ho podeu fer dins vuyt dias que lo dit parayre tinga llibertat de fer la fer ahont ben vist li sia baix la pena de deu sous barcelonesos per qui contrafara». Lògicament no era permès retòrcer cap tela de fora de la vila, mentre hi hagués estoc dels paraires banyolins: «Item cum que no pugau retorcer ninguna tela forastera sempre y quant ni hage de alguns parayres de la present vila, sino es que dita tela forastera fos comensada de afinar que en tal cas se hage de acabar de retorcer dita tela baix la dita pena de deu sous barcelonesos». Tampoc no es podien acumular les teles d'un mateix paraire, i s'havien de posar al torn de manera separada, i amb un ordre de comanda: «Item cum pacto que sempre, y quant vos esdevingau en tenir dos telas juntas de un amo no las pugau retorcer todas dos sino que ne hajau de retorcer una de altre persona y qui primer seran al molí tingan de retorcer la sua tela hu apret de altre com se vindran». Els arrendataris havien de fer inventari dels aparells i eines del molí, i mantenir-los en perfecte estat, com per exemple

.....

¹⁷ Voltes a la porxada nord de la plaça Major, conegudes amb aquest nom al llarg del sis-cents.

el torn: «[...] que nosaltres dits sobreposats estigam obligats en mantenirvos y conservarvos lo torn y demes cosas sien necessarias de manera que puga anar» (AHG, Fons notarial d'Esponellà, Salvador Joals, Manual, 1731-1732, ES 48, f. 209-210).

La convivència amb els veïns fou sovint complicada amb els cops constants del noc. El dia 4 d'abril de 1769 el batlle Joan Baptista Lleopart va autoritzar Josep Fages, botiguer banyolí, perquè construís un terradet o eixida darrere de la casa que habitava, contigua i que afrontava amb el «Rech dit del tint»¹⁸, cobert amb lloses per preservar la salut dels qui habitaven la casa. Al costat de la casa Fages hi havia el molí gremial dels paraires, famós pel seu gran soroll del noc: «lo impertinent ruido de la roda y fabrica que los paraires de la mateixa vila tenen contigua» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Actes, 1764-1771, L12, f. 211-212). El molí funcionà fins a les darreries del segle XIX, i ja al segle següent fou reconvertit en molí fariner (molí de la Victòria).

Molins paperers

Un molí paperer requeria un gran cabal d'aigua neta per a la fabricació del paper i un clima prou sec per al seu assecatge. Tota la producció es concentrava en el mateix edifici industrial, tot sovint dividit en diferents plantes que corresponien a les etapes d'elaboració, i en el qual també hi solia haver l'habitatge dels paperers. A la planta baixa es concentraven les etapes inicials d'elaboració del paper, primer amb l'esquinçador on es triaven i s'estripaven els draps vells, cordes o soles vegetals d'espardenyes. Després aquesta matèria primera es deixava fermentar en un dipòsit durant uns cinc dies. Un cop eren fermentats els trossos de draps, es picaven amb unes enormes maces mogudes per la força de l'aigua. El mecanisme funcionava per mitjà d'una roda vertical que feia girar un eix amb lleves (l'arbre) que empenyia cap amunt i deixava caure les teleres, les quals colpien amb força els draps dins de les piques de pedra. S'aconseguia així una pasta fina i ben triturada que es dipositava a la tina amb aigua neta. El paperer submergia dins d'aquesta un sedàs de filferro amb un bastidor de fusta rectangular –conegut com la *forma*– on quedava dibuixada la filigrana o marca a l'aigua del molí paperer. Després els fulls eren col·locats a la premsa per extreure fins a la meitat de l'aigua del paper. Finalment els fulls es portaven a la planta superior, on hi havia l'estenedor o mirador, amb finestres de forma rectangular obertes als quatre vents per tal de garantir un bon assecatge final (Donat; Solà, 2003).

Molí paperer Perpinyà

Aquest edifici industrial es troba en el paratge conegut com l'horta d'en Fortià i aprofitava el cabal de la riera Vella abans d'entrar al molí fariner dels Rabassa. L'edifici industrial ha estat molt modificat al llarg de la seva dilatada història (fig. 4). Abans de transformar-se en molí pa-

.....
¹⁸ El rec dels Tints era el nom amb què es coneixia el rec Major pel seu pas per la placeta de Sant Pere, on es concentraven els obradors del tintatge de la llana des d'època medieval.

perer, fou farga de clavaó. L'any 1567 Antic Perpinyà comprà la farga d'en Vedruna de Girona. Pocs anys després, el dia de Sant Esteve de 1573 moria la muller de Joan de Vigo, fargaire, i en els documents s'indica de forma breu que la farga fou reconvertida en el molí paperer de la família Perpinyà. L'edifici fou heretat per Joan Baptista Perpinyà, ciutadà honorat de Barcelona, que el 14 de gener 1675 es va veure afavorit pel batlle general de Catalunya, Josep de Rocafortí, el qual li donà ús exclusiu de les aigües de l'estany per fer accionar el seu molí paperer, juntament amb els molins paperers de Miquel Molià i de Jaume Llosas, aquests darrers ja situats a Borgonyà. Amb aquesta concessió emfitèutica es feia constar expressament que un dels tres molins esmentats era construït des de temps immemorial (Madurell, 1972).

Després de la Concòrdia sobre les aigües de l'estany (1685), el Comú de Banyoles tingué el domini sobre les aigües de l'estany i els recs. Entre les primeres mesures, s'optà l'any 1693 de construir «límits» en els recs pel control del cabal d'aigua «[...] de que fase posar llimits als recs ixen del estany a fi de que la Aygua vaja mes ben conduhida». Aquesta ordre afectà el rec de la riera Vella, on els Perpinyà foren obligats a posar un límit en el seu molí paperer: «[...] que ells fesen que lo Sr. Perpinya posas o, fes posar llimits al Rech de son molí paparer que la vila se cuidaria den ferne posar als demes ab igualtat» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de la Universitat, 1688-1734, L9, f. 55).

Figura 4
Antic molí paperer Perpinyà, avui farinera Surribas (ACPE).

La nissaga de paperers Llopis va habitar i arrendar el molí al llarg del sis-cents i bona part del segle següent. L'any 1719 el molí paperer fou arrendat per un temps de cinc anys a Josep Llopis, paperer de Banyoles, pel preu de 97 lliures i 4 sous anuals, com consta en una època del 30 de juliol de 1719, firmada pel propietari del molí, Joan Baptista Perpinyà, per l'import d'un terç del lloguer: «E per Apoca de las tersas del arrendament del molí papare li feu lo Sr. Perpinyà a 30 juliol 1719 – 5 ll, per arrendament de sinch anys comensant al primer Agost 1719 li feu dit Sr. Perpinya de dit molí dit die 30 Juliol 1719 preu 97 ll. 4 s. per any – 2 ll.». Els cònjuges Perpinyà el dia 17 d'agost de 1722 arrendaven de nou el molí al paperer Josep Llopis, per un temps de quatre anys i pel preu de 400 lliures: «[...] per arrendament del molí paparer li feren els conjuges Perpinyà á 17 Agost 1722 preu 400 ll. per 4 anys y paper de manual» (AHG, Fons notarial d'Esponellà, Salvador Joals, Primer llibre de comptes, 1718-1722, ES 62, f. 40, 208).

L'any 1728 un testimoni judicial relatà que el paperer Rafel Llopis aprengué l'ofici al molí paperer Molià de Borgonyà (Vall del Terri), i després al molí d'en Llosas del mateix poble a finals del sis-cents. Després Rafel Llopis arrendà el molí dels Perpinyà, on féu una gran fortuna, i comprà el mas Argelaga del Terme de Banyoles. El testimoni ens descriu que aquest molí «tenia moles [...] de paper, draps, carnasas y altres cabals de aram y demes que se han de menester per offici de paperer y demes mobles y ahinas de casa». S'evidencia així un estret lligam en la introducció del paper al sis-cents entre els molins del poble de Sant Joan de Borgonyà que aprofitaven la força del riu Terri i els molins paperers del Terme de Banyoles. Més endavant detalla que hi havia molt d'estoc de paper al molí atesa la seva gran demanda, com també diverses matèries primeres per confeccionar la pasta: «tenia molt paper obrat, per no haverhi aleshores molt despatx de aquell y així be tenia molts draps blancs los quals tenia en la sala del dit molí, tenia tambe molts draps de espartenyas per obrar paper destrassa, los quals tenia baix en una estancia de dit molí, los quals draps veu ell dit testis attestant differents vegadas per entra y venir en dit Moli de Banyolas, y així be tenia en lo mirador de dit molí molta quantitat de carnassa de tirater y de bou» (AHG, Protocols noterials de Cornellà del Terri, Pau Forroll, *Manuale*, 1727-28, CN41, f. 209-210).

L'any 1751 al molí paperer Perpinyà s'hi dugueren a terme diferents obres pel mestre de cases banyolí Joan Cudinach i per Llorenç Duran, mestre de cases de Fontcoberta, encarregades per Francisca Llopis i Mateu, vídua de Rafel Llopis, paperer del Terme. La suma total pagada foren 65 lliures i 17 sous, repartits en diferents parts entre els dos mestres de cases. Aquestes obres van afectar la teulada i el pont de davant del molí (AHG, Fons notarial d'Esponellà, Salvador Joals, *Manuale*, 1750-1752, ES 58, f. 11).

Primo he remendat una part baix del Moli prop de la cantonada de la part de tremontana, que amanasa ruhina en que han entrat divuyt samals de cals, y trenta sis de sorra que han costat la cals a tres sous la samal, y la sorra un sou la carrega es junt [...] 4 ll. 10 s.

Item he feta una cambreta alt al mirador en que han entrat vint, y una llata trescentas canyas, y trenta sachs guix las llatas a sou quiscuna, las canyas a tres sous lo cent, y lo guix a tretza diners lo sach es junt [...] 3 ll. 2 s. 6 d.

Item al taulat del mirador tinch posat una biga que ha costat de compra vint, y vuyt reals plata, y quatre de port son de Ardots que junt val [...] 4 ll. 16 s.

Item per remendar dit taulat se han posat en ell cent teulas costan un real de vuyt [...] 1 ll. 8 s.

Item per remendar dit taulat, y al mirador se han gastat catorze semals de cals a ters sous quiscuna, y vint, y vuyt de sorra a sou la carrega que junt son [...] 3 ll. 10 s.

Item per axamplar las voras del pont sobre del rech y feri baranas en forsa de ordre, y posar tres llosas al carcavá se han fets dos jornals de mestra, y manobra a deu y sinch sous per jornal valen [...] 1 ll. 10 s.

Possiblement el molí fou malmès durant la Guerra del Francès, com altres indústries d'indianes de Banyoles que amb el tombant de segle abandonaren la seva producció. El mateix any 1819 en començaren les obres de reconstrucció, i es rebatejà amb el nom de Molí Nou. L'any 1871 Dolors Torras, propietària del molí, va constituir juntament amb el seu marit, Martirià Morgat, la societat mercantil denominada Torras i Morgat, i la producció s'especialitzà en el paper de fumar. En l'Exposició Universal de Barcelona (1888) el paper de fumar Tres Torras guanyà la medalla de plata. A les acaballes del segle XIX el molí arribà a tenir fins a cinc tines per fabricar paper de fumar (Vila, 2003). El molí paperer també diversificà la seva activitat industrial. Des de l'any 1890 elaborava xocolata que comercialitzava amb el nom de les Tres Torras. A principis del segle XX el negoci del paper fa fallida, però continuà la fabricació de xocolata¹⁹. L'any 1927 l'edifici paperer fou venut a Joan Surribas, que el convertí definitivament en fàbrica de farina. S'hi instal·là maquinària anglesa de la firma Thomas Robinson que aprofitava la força del rec de can Teixidor. El desembre del 2002 la farinera fou tancada, tot i que conserva la maquinària industrial de l'època.

Molins polvorers

Per a la fabricació de la pólvora negra calien tres ingredients bàsics: salnitre (nitrat de potassa), sofre i carbó vegetal. Generalment la mescla consistia en una part de sofre, per una de carbó, per sis de salnitre, però sempre depenia de la destresa del mestre polverer i de l'ús que es donava a la pólvora. El procés tradicional en un principi era manual, però a partir del segle XVII el procés esdevé mecànic, amb el sistema de moles de pedra. Per tant, a les poblacions catalanes fou fàcil adaptar la mecànica dels molins fariners a les necessitats de la fabricació de pólvora en temps de guerra (Puncernau, 2012). A Banyoles, un dels episodis obscurs del monestir de Sant Esteve té com a protagonista la pólvora. El 24 d'abril de 1622 l'abat Antoni de Cartellà morí mentre dormia al seu llit de l'abadia. El cos de l'abat fou trobat enmig de les runes, i la causa de la mort fou deguda al barril de pólvora que li col·locaren al pis de sota els monjos fra Jeroni Cerraut i els germans fra Lluís Descall i fra Per Antoni Descall. La pólvora probablement s'havia aconseguit en algun molí polverer accionat per l'aigua dels recs. De fet, els molins de pólvora a Banyoles es generalitzen a partir del segle XVII, tot i que en la centúria anterior no n'existia

.....
¹⁹ L'any 1922 la fàbrica passà a mans de Josep Costa, que iniciarà la firma Xocolates Torras i traslladarà la seva producció a l'antiga carretera de Girona, i més endavant a l'actual fàbrica de Cornellà del Terri.

cap. L'auge es deu amb tota probabilitat a les guerres constants amb el regne de França i a la difusió de les armes de foc, com els pedrenyals o escopetes, en un segle convuls i dominat pel bandolerisme. De fet, bona part d'aquests molins anteriors foren fariners, transformats per a la nova producció. A finals del set-cents ja no en devia quedar cap en funcionament, ja que no són citats en el registre d'indústria municipal de 1775. Precisament en la Concòrdia sobre les aigües de l'estany de l'any 1685 són esmentats fins a quatre molins polvorers en el Terme: el molí polvorer de Guillem Boada, a tocar el seu molí fariner de la riera Vella; el molí polvorer d'en Verdaguer de Sant Gregori, possiblement abans fariner, i el molí polvorer d'en Narcís Cabanellas, ambdós en el rec Major. També en el rec Major, i paral·lel a l'antic camí reial de Girona, hi havia el molí polvorer de Llorens Ferrer, que abans havia estat propietat d'en Peraseca.

Molí Ferrer

En la Concòrdia sobre les aigües de l'estany de l'any 1685 aquest molí surt esmentat com el «molí polvorer que vuy posseheix Llorens Ferrer que antes fou de Pera Seca» (Plantés, 1985; Madurell, 1968). L'obrador que usava les aigües del rec Major es trobava ja fora del portal de Girona, entre el molí retorcedor propietat de Ramon Honorat i el molí fariner propietat de Joan Batlle de Parets d'Empordà, antigament propietat del mas Pera Seca. El dia 8 de maig de 1690 el comerciant i botiguer banyolí Llorenç Ferrer vengué el seu molí polvorer amb els seus aparells a Baldiri Nadal, polvorer de la vila de Banyoles: «totum illum molendinum polvorerius una cum omnibus et singulis apparatus et ornamentis normeigs et ferramentis et una cum omnibus et singulis juribus et pertinentys». Al costat del molí, també vengué una feixa de terra coneguda popularment com «lo hort del molí polvorer». El molí situat en les terres del Terme afrontava a orient i a migdia amb un prat i bassa que pertanyien al mas Pera Seca, a occident amb un hort propietat de Josep Matas i el mateix rec Major, a tramuntana amb un hort propietat dels hereus d'en Belloch de la Font, pare de Banyoles (AHG, Protocols notarials de Cornellà, Sebastià Gomis, *Liber quintus*, 1689-1690, CN6, f. 190-195). A partir del set-cents aquest molí fariner deixà de funcionar i no se'n tenen més notícies documentals.

Després de la compra, la intenció de Baldiri Nadal era arrendar el molí polvorer a Ignasi Vellaura²⁰, polvorer de Perpinyà: «[...] que Ignasi Vellaura polvorer de la vila de Perpinyà bisbat de Elna, o, los seus vol voldran habitar y fer llurs continua habitacio y residencia ab llur familia en dita vila de Banyoles y fabricar polvora en dit molí polvorer y no altrament que en continent faran dita llur habitacio en dita vila vos dit Baldiri Nadal comprador pedit lo dit molí polvorer y fexa de terra desobrevenida per llur propi us, y per fer y fabricar polvora en aquell y no altrament pagant empero ell dit Ignasi Vellaura o los seus a vos dit Baldiri Nadal comprador pedit o als vostres doscentas lliuras de dita moneda de plata, eo, deu lliuras de dita moneda de plata cada any de anual pensió de censal tant quant tingan dit molí y fexa de terra ab pacte empero que lo dit Ignasi Vellaura, o, los seus vullant dit molí polvorer y fexa de terra per son propi us

²⁰ En un document de la casa Butinyà avui desaparegut, recollit per Mn. Lluís Constans, sobre la venda de la blanqueria Argelaga, apareix el nom del polvorer Josep Ribera de Banyoles, domiciliat a Perpinyà, que actuava com a procurador de l'abat del monestir, Francesc de Montpalau (Constans, 1981).

y no altrament ni en altra manera. Item etiam cum pacto et est seiendum que los morters de pedra per fer y fabricar polvora que de present se troban en dit moli polvorer no van compresos ab la present venda per esser propis nostres de vos dit Baldiri Nadal comprador predict» (AHG, Protocols Notarials de Cornellà, Sebastià Gomis, *Liber quintus*, 1689-1690, CN6, f. 193).

Els tints

Els tints eren regentats per un mestre tintorer, que al llarg del cinc-cents podia ser-ne el propietari o bé un arrendatari. Els tintorers eren els mestres que es dedicaven al tenyit dels draps o de llana, amb uns coneixements tècnics especialitzats i essencials per a la fabricació del teixit. Fins al segle dinou els colorants eren matèries naturals, com ara minerals i, sobretot, d'origen vegetal. Després d'enfortir la llana a l'obra dels molins drapers, amb la força d'una maça o noc, una part dels teixits es tintaven i després s'havien d'estirar per tal d'aconseguir les seves dimensions idònies. Com que els draps de llana eren molt llargs, es necessitava un gran espai o esplanada per a fer-ne l'estirat, posats en barres i cordes per eixugar-los.

El tint més conegut de Banyoles és l'edifici conegut com la Llotja del Tint o simplement el Tint, que en els darrers anys ha estat considerat com un tint gremial. No deixa de sobtar que en la documentació estudiada dels segles XVI-XVII mai no surti referida l'existència d'un tint gremial i, en canvi, sí diferents tints particulars, la majoria propietats de rics paraires o prohoms banyolins, com ara el tint de les famílies Pou, Cornellà, Bassedes, Prat o Rotxí, que en algun cas es detallaran. En tot cas, l'existència d'un tint gremial en aquest anys és com a mínim més que dubtosa. A la vila al llarg del segle XVI es poden documentar diversos tints de propietat particular dins de la muralla; molts obradors foren reconstruïts o refets pels paraires locals o d'altres paraires novinguts després dels desastrosos efectes del setge de la Guerra Civil catalana de l'any 1467 (Palmada, 2009). A més a més, els censos del monestir de Banyoles demostren que a mitjans del cinc-cents més de la meitat o una gran part de la població banyolina es dedicava al negoci de la draperia, amb oficis com paraires, moliners de draps, teixidors o tintorers, molts dels quals s'enriquieren al segle següent amb el comerç de la llana (Constans, 1981). Aquesta circumstància també es detecta a la veïna ciutat de Girona al llarg del cinc-cents (Torres, 2001). Els tints eren ubicats preferentment al rec Major, conegut com el rec del Tint quan entrava al raval de Sant Pere, però també en altres carrers dins la vila, aprofitant ramals secundaris dels recs de l'estany. Generalment l'obra era arrendat a un mestre tintorer, com ara les famílies Basenya o Albareda, que en foren llogateres al cinc-cents. La propietat dels tints es mostra com a privada en la documentació que hem estudiat, a mans de rics paraires que de mica en mica, i sobretot a partir de la segona meitat del cinc-cents, amb l'auge del comerç de la llana, anaren ampliant el seu patrimoni amb la compra de terres, horts, cases urbanes i masos del Terme i parròquies veïnes. A partir de principis del segle XVII l'activitat dels tints s'atura, quan molts obradors foren reconvertits en blanqueries²¹.

.....
²¹ Malauradament la pèrdua dels protocols notarials de Banyoles dels segles XVI i XVII no permet avui resseguir de forma exacta la transformació industrial d'aquest conjunt d'edificis.

Tint Rotxí

Aquest petit obrador de tenyit de draps de llana estava situat a la plaça Mitjana, avui coneguda com la placeta de la Font. El tint en qüestió es trobava a l'antiga casa de Joan Pujol, paraire nouvingut a Banyoles, que l'any 1538 la reformà. El 17 de maig de 1546 Guillem Rotxí, mestre tintorer, li havia comprat aquesta casa. En la planta baixa, és a dir, a l'obrador, hi estava fent una tina per tenyir els draps de llana, amb un perol possiblement d'aram per escalfar-hi l'aigua: «[...] y en aquella haveu fet novament un tint ab parol y tina y vist quant util porta a la present vila haver hir tints sabut les lanes y draps se puguen tenyir y no hagen treball los habitants de dita vila anar tenyir en altres parts». Rotxí obtingué franquesa d'impostos per part del Comú de la Vila sobre la matèria tintòria i la llenya del tint. Certament aquesta era imprescindible per escalfar l'aigua en el fogar, durant el procés del tintat dels draps de llana: «[...] per quant lo dit tint es casa vostra y tots color del tint tota la llenya haurieu mester per casa vostra». L'any 1549, a causa de les queixes d'alguns vilatans, els jurats van especificar que la llenya sense impositcions només podia ser aquella destinada al foc dels perols: «Vos consentim que sian franc de tota lenya haureu de mester per dit tint de aquella qui sa vindra spressament comprada per dit tint». Així finalment li tocà pagar cada any pel dia de Sant Tomàs la quantitat de 5 sous per l'impost municipal sobre la llenya (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Manual dels jurats, 1410-1551, L5, f. 79 i 114v).

Tint Prat

El 9 de desembre de 1563 els jurats van concedir permís a l'apotecari Joan Prat²² perquè construís una casa i un nou tint en un hort que fou propietat de Mn. Peseca (o Pereseca), mercader de Barcelona, situat en el carrer de Sant Pere i que aprofitava les aigües del rec Major²³. Els jurats banyolins esmenten de nou la necessitat d'obradores per tenyir draps de llana per a la producció llanera: «Considerant quant es bona cosa mirar per lo be y enbeliment y coses nesesaries de dita vila majorment en que si fasen cases de nou per la fretura que vuy cases havem y tenim y vist que vos Mn. Joan Prat apotaquary de dita vila nos haveu dit que fuis si us ere donada un temps honest de franquesa que vos farieu una casa y un tint en lo hort qui fou de de Mn. Grabiell Peseca mercader de Barcelona situat en lo carrer de Sant Pere y nosaltres vista vostra demanade esser justa y e fer tant bel enbeliment de la vila com es fer y cases de nou y tint per estar la major part de la vila posade en exercicy de lanes y draps» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de notes, 1521-1562, L7, f. 92). Per a la construcció del tint (i damunt d'aquest obrador una casa amb sala, cuina i cambres) li fou concedida franquesa dels impostos municipals sobre les mercaderies per un temps de trenta anys, citada en el documents com de la «Capella». De nou, fou exclosa d'impost la llenya que hagués de menester a l'obrador,

.....

²² Els Prat foren una nissaga provinent de Mieres, on es dedicaven a fer de ferrers i al treball del ferro. A mitjan segle XV s'establiren a la vila de Banyoles, Pere Joan Prat hauria estat notari reial de Cornellà del Terri. A Banyoles també foren apotecaris, en concret, el pare i l'avi del notari Pere Prat, que morí el 1596. Vegeu Solà-Morales, 1956.

²³ Un tal Joan Prat consta com a poblador novell a la vila de Banyoles, i l'any 1568 morí l'apotecari Joan Prat.

comprada fora de la vila i del Terme, a més de franquesa de tot el material del tint: «Y mes vos donam franquesa de tots materials que compareu so es per la part de vos dit mosen Joan Prat ho del tintorer qui menara dit vostra tint y no gens del qui vendra» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de notes, 1521-1562, L7, f. 92). L'any 1569 el tint apareix citat ja no com a propietat dels Prat, sinó d'Antoni Valucella²⁴.

Tint Pou

El 28 de desembre de 1541 els jurats concediren llicència a Francesc Pou, notari de la vila, perquè pogués connectar una conducció d'aigua en el seu tint comprat el 30 de maig de 1511: «[...] consentit que poguessiu prenda ayge del rec Major fora lo pont qui es en dit rec i de fora lo mur de la present vila i aquela a passar ab canons per lo camí qui es vora los vals qui devalla de dit pont fins lo portal de Sant Martiría y posar aquella dins vostra tint i casa». Els jurats a més obligaren la família Pou a mantenir neta i sense brutícia aquesta canonada, que passava per fora de la muralla des del rec Major fins al portal: «qui sta intra porta al dit Portal de Sant Martirià». També construí una arcada per permetre l'entrada d'aigua al tint a l'alçada de la muralla urbana: «vos consentim licencia y facultat de fer dita arcada per posar aygua dins vostre casa e tint e mes que pugau fer dita paret e sobra dita muralla com dalt es dit». El dia 28 de desembre de 1562 els jurats Pere Bassedes, Antic Trull, Galceran Saló i Benet Pau, considerant la necessitat de tintorers que tenia la vila, van concedir al mestre tintorer Antoni Torena, per mort del mestre Salvador Albareda, franquesa íntegra d'impostos per un temps de tres anys, i mitja franquesa més durant vuit anys si finalment es quedava a treballar en el tint dels Pou: «Si vós estaus al tint den pou qui ja te franquesa de lenya». En el procés dels forns de la vila de Banyoles surt citat l'any 1569 Antoni Torena, però com a tintorer de la ciutat de Girona. A la segona meitat del cinc-cents aquest tint va passar a mans de la família de paraires Ararols (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Manual dels jurats, 1410-1551, L5, f.133r, 133v i 72).

Tint Nou

El novembre de 1522 els jurats banyolins van concedir per un temps de deu anys franquesa íntegra de totes les imposicions, vulgarment coneguda com de la «Capella», a Bernat Palma²⁵, mercader natural de la vila, però domiciliat a la ciutat de Barcelona, per la compra del tint conegut com el Tint Nou, aleshores sense activitat: «[...] que de fet compareu lo tint vulgarment dit tint nou de la present villa en lo qual tint vuy esta sens fersi ninguna cosa». Els jurats tenien l'esperança que amb la seva compra i la reconstrucció d'aquest edifici industrial es tornaria a

.....
²⁴ L'any 1520 consta que Antoni Valucella era paraire a la vila de Banyoles.

²⁵ La família Palma apareix documentada a la vila de Banyoles des de l'any 1209. Molts membres d'aquesta família foren paraires o mercaders, vinculats al negoci de la venda de la llana i els draps banyolesos. L'any 1424, per exemple, apareix el nom de Nicolau de Palma com a mercader amb una casa al carrer de les Escrivanies; l'any 1425 Joan Palma també era mercader.

activar la producció drapera banyolina²⁶. També donaren mitja franquesa de totes les imposicions al tintorer que residís en la casa del tint: «Item comprant lo tint donam mige franquesa de totes les imposicions an aquella persona o persones ab lur familia qui residira en la casa del dit tint per fer lo exercici de dit tint» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Manual dels jurats, 1410-1551, L5, f. 102v).

Precisament el Tint Nou apareix esmentat pocs anys abans i durant els episodis del setge del mes de juny de 1467 per part de les tropes franceses del duc Joan de Lorena i de Calàbria, que atacaren amb «furioses bombardes» la vila de Banyoles²⁷. Durant el setge de la Guerra Civil catalana, l'edifici hauria estat malmès pels mateixos banyolins per aprofitar-ne les pedres i bigues en el reforç a corre-cuita de la muralla urbana, i posteriorment hauria estat saquejat pels francesos: «Item Senyor, com sie cert que stant assetiada per lo dit Duch de Calabria la dita vila de Banyoles per cause de fer repayres é fortificar la dita vila contra lo dit Duch fou enderrocac lo tint nou de la dita vila é portats é mesos en fer dits repayres les pedres, teules é bigues del ya dit tint, é apres retuda la vila al dit Duch é intrades les sues gents dintre, per ells foren sclafats, trencats é robats los perols, robes é bens del predit tint» (Constans, 1991, doc. 1207). Després de la Guerra Civil catalana, els personers del Tint Nou foren absolts del pagament dels censals anuals a Roart d'Orfes a causa del conflicte, segons ens detalla el document.

La situació d'aquest tint no queda clara, tot i que caldria pensar que era a tocar de la muralla urbana. En una notícia de l'any 1542, s'esmenta que el sastre Jaume Pujadas comprà una casa amb pati o pallissa i que fou de l'heretat del mercader Palma, situada molt a prop del Portal de Sobreporta o dels Turers. La propietat del pati i les cases no estaven en gaire bon estat: «son enderrocades e sens sostre ningun ni taulat ni mija e inhabitables e heveu offert e fer habitables ab les obres següents» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Manual dels jurats, 1410-1551, L5, f. 140). Si ens cenyim a la descripció i la situació de les antigues propietats dels Palma, caldria situar les restes del Tint Nou a tocar del Portal del Turers, avui totalment desaparegut.

La indústria tèxtil llanera entrà en decadència amb la proliferació de nous teixits com el cà-nem, i sobretot a partir de la segona meitat del set-cents amb les fàbriques d'indianes. Els tints deixen de funcionar en els recs de Banyoles i avui en queden escasses restes. D'altra banda, una de la fàbriques d'indianes més notables per la documentació conservada fou la de la família Colomer. En el lloc conegut com l'Horta d'en Colomer hi construïren una fàbrica de teles dedicada al tenyit a partir de la dècada dels vuitanta del set-cents, però no sembla que es dediqués a l'estampació. La documentació familiar ens descriu els treballs de construcció

.....

²⁶ No s'ha trobat cap inventari ni descripció del tint medieval, però, segons les citacions de les fonts documentals, es tractava probablement d'un dels edificis industrials més emblemàtics de la vila.

²⁷ Del Tint Nou no se'n coneix en l'actualitat l'emplaçament. Segons els estudis de Joan Vilardell, es trobava al carrer Major (casa núm. 26) i fou reconvertit en adoberia, tot i que la seva ubicació possiblement era en un altre carrer de la vila, aprofitant les aigües del rec Major.

d'una petita fàbrica, que tenia una casa amb bullidor, calderes, dues fogaines i xemeneia, a més de dues basses de parets de rajola on es deixaven les teles en lleixiu. La matèria primera arribava a Banyoles amb sacs de cotó i sacs de lli. Les teles eren filades i teixides manualment a domicili per un gran nombre de dones pageses de Banyoles i la seva comarca, però també d'altres poblacions veïnes com ara Canet d'Adri, Espinavessa, Fares, Cabanelles, Granollers de Rocacorba, Medinyà o Sarrià de Ter. Les filadores treballaven a casa, en el poble o en el mas, com a complement de la vida de pagès. A través de la correspondència comercial del fons familiar podem conèixer els diferents tipus de teixits d'indianes que fabricaven, i que després eren comercialitzats amb carruatges a les comarques gironines. Per exemple, l'any 1798 el comerciant de la Bisbal d'Empordà Joan Terricabres es queixava de la mala qualitat de les teles banyolines dels Colomer, comparant-la amb les teles de Barcelona: «Mol Sor. meu est instan acabo de rebra las robas permans de son mosu totas fan per mi en quant a las mostras pero de qualitat son mol fluxas que als vions vuy per llarch no tenan pasado y parque Vm. Vejia al dessengany li remetiu mostras de las de Barcelona perque as governia ab ellas [...]» (ACPE, Fons familiar Colomer, Correspondència de la fàbrica). El tipus de teixits que fabricava Colomer era la «pita blava i groga²⁸, la fustania blava ratllada, el basi blanc²⁹ o els vions alacuntillade»³⁰. També sabem que la fàbrica Colomer produïa bombosins de cotó blanc, un teixit emprat per a la roba interior femenina.

D'altra banda, la producció per mitjà de telers de filats de cotó –o indianes– tingué un ràpid creixement a Banyoles amb l'obertura de les fàbriques Ametller, Masmitjà i Serratosa, o Lleopart (Terradas, 1985). Esteve Masmitjà Serratosa i el seu fill Agustí l'any 1790 van obtenir la certificació que la fàbrica tèxtil Masmitjà era la més important de Banyoles pel seu gran nombre de treballadors, un total de quatre-cents, que treballaven dins i fora la fàbrica en la producció de teixits i blanqueig de cotó. La producció era destinada bàsicament a Castella, a les Índies i a l'exèrcit borbònic.

Fargues

Amb el nom de farga es designaven a Catalunya els establiments on era obtingut el ferro a partir de les seves menes. Aquests obradors industrials foren molt abundants als dos vessants del Pirineu, amb molta llenya, aigua i mena de ferro, on es manufacturaven productes com claus, reixes o armes. Tanmateix a la comarca del Pla de l'Estany, geogràficament més allunyada de les valls pirinenques, dues poblacions tingueren fargues: la farga de Borgonyà (Vall del Terri) dedicada al clavaó i després a l'aram, reconvertida en molí paperer, i a la vila de Banyoles la farga d'en Vedruna, de clavaó, i la coneguda Farga d'Aram.

.....

²⁸ Teixit de tramat de cotó il·lustrós i de color llis usat per a folres de mànegues en els vestits d'home.

²⁹ Teixit amb molt relleu del qual feien caputxes d'estiu i gipons.

³⁰ Teixit amb llistes longitudinals molt estretes, a vegades usat per fer falces de cànem amb ratlletes blaves, que les dones portaven sota el vestit.

Farga Vedruna

Precisament al llarg del segle XVI apareixen notícies d'una farga fora la muralla coneguda com la farga d'en Vedruna, probablement d'un sol martinet i un forn de fosa nodrit de les menes que arribaven des del Pirineu (Clara, 1983). L'edifici és citat el 1519 en un capbreu del monestir quan Joan de Puig capbrevà diverses propietats del mas Bou del Terme, entre aquestes una peça de terra al camp Major de l'Horta d'en Brugada que afrontava a orient amb el rec de la riera Vella i la «domo de la Farga», i a migdia amb l'estallador del «molendini de la Canal». L'any 1537 Joan Roura, procedent de la parròquia de Sant Vicenç de Camós, obtingué franqueses municipals per dotze anys per una farga de clavaó situada dins els límits de la vila coneguda com dels «genovesos», que els anys anteriors ja gaudia de privilegis d'impostos. L'any 1545 Narcís Vedruna, mercader de la ciutat de Girona, era el propietari de la farga, descrita com arruïnada, així com també de l'habitatge del fargaire. El 1550 els jurats ajudaren Vedruna amb la rebaixa de l'impost de la llenya i el carbó, necessaris per al treball de la forja, però havia de comprar la matèria primera fora dels límits de la vila i del seu Terme. A més, també obtingué franquesa per la venda del ferro dins de la vila. Tot i això, havia de pagar a la Universitat la imposició de la feina de «pastar o fer pastar» el ferro, establerta en 4 sous, com també 4 sous per la imposició del vi, 2 sous per les mercaderies i 2 sous més per la llenya, aquesta segurament ja per al seu ús particular. L'any 1561 Narcís Vedruna era propietari de la farga situada prop de la muralla urbana: «[...] la farga o martinet que el dit mossen Vadrunga te i posseheix sercha los murs de la vila de Banyoles». Els arrendataris de la farga haurien estat Miquel Torrent, claveter d'Arles, i Antoni Plana, claveter genovès.

Tanmateix aviat canvià de propietat i de funcionalitat industrial. L'any 1567 Antic Perpinyà ja havia comprat la farga d'en Vedruna de Girona, amb les mateixes condicions de franquesa de l'anterior propietari. La família Perpinyà incrementà el seu patrimoni a partir de mitjans del cinc-cents i diversos membres d'aquesta família ocuparen importants càrrecs municipals. Pocs anys després, el dia de Sant Esteve de 1573, moria la dona del fargaire de l'antiga farga d'en Vedruna, propietat de la senyora Perpinyà, vídua: «Madonna Vigo, muller del senyor en Joan de Vigo, fargayra de dita vila estava a la farga de la Sr. Perpinyana viuda» (ADG, Fons parroquial de Santa Maria dels Turers, Defuncions, 1555-1678, f. 17). Cal destacar que el cognom Vigo semblaria ser italià. També una nota del document parroquial corrobora que l'antiga farga d'en Vedruna fou reconvertida en molí paperer: «molí paperer de Perpinyà era farga». Així la farga d'en Vedruna deixà de funcionar a mitjans del sis-cents per reconvertir-se en el molí paperer Perpinyà, també esmentat en aquest article. De fet, un membre d'aquesta família, Joan Vedruna, era resident com a fargaire a la farga d'aram de Borgonya l'any 1596, quan es casà amb Caterina Argaria en aquesta parròquia.

L'any 1638 tenim una nova notícia de la propietat dels Perpinyà segons la qual pagaven 5 sous al cambrer del monestir de Sant Esteve de Banyoles per la farga d'en Roura de Camós, també coneguda com la farga d'en Vedruna. El successor del molí va ser Joan Baptista Perpinyà, ciutadà honorat de Barcelona, que el 14 de gener 1675 es va veure afavorit pel Batlle General de

Catalunya, Josep de Rocabertí, que li donà ús exclusiu de les aigües de l'estany per fer accionar el seu molí paperer, juntament amb els molins paperers de Miquel Molià i de Jaume Llosas, aquests darrers situats a Borgonyà. Amb aquesta concessió emfitèutica es feia constar expressament que un dels tres molins esmentats era construït des de temps immemorial. En definitiva, a mitjan segle XVII l'antiga farga fou reconvertida en molí paperer per la família Perpinyà.

Farga d'Aram

L'any 1685 s'inicia la construcció d'una nova farga en el Terme, promoguda pels jurats de la vila, la Farga d'Aram (fig. 5). L'edifici originari fou construït durant els anys 1685-1687 en el tram final del rec Major i funcionava amb un sol martinet accionat per una roda hidràulica (Moner, 1997). Precisament en el *Llibre del Clavariat* dels anys 1687-1688 són detallades les èpoques dels mestres de cases banyolins, alguns d'ells d'origen francès, com Pere Delague, Miquel Blayats, Francesc Vernis o Antoni Beunach. Diversos fusters banyolins també treballaren en l'obra, com Francesc Vilaró per aportar la fusta per al sostre de la carbonera i per al martinet, o Benet Montalt pel treball del martinet. El mes de maig de 1687 Joan Alsina, fargaire, presentava una factura de 21 lliures per «trenta quatre lliuras de coura que a servit per fer las saïolas, daus y lo bocal del manxo del martinet y dos jornals de tallar rocha anal bramador del part y lo coura» (ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Clavariat, 1630-1769, núm. 52). Jeroni Argelés, fuster banyolí, treballà en el martinet, en el baiard i el manxó per donar aire al martinet. A partir dels comptes, es poden esbrinar els elements originaris de la primera farga d'aram amb un sol martinet.

La farga fou arrendada diverses vegades per part del Comú de la Vila. El primer contracte documentat ja hauria tingut lloc el 13 de juliol de 1685. El fargaire Joan Alsina hauria arrendat l'obrador per un temps de cinc anys, els dos primers pel preu de 15 dobles anuals, i els tres següents pel preu anual de 18 dobles. En el *Clavari* de l'any 1686 hi figura que Joan Alsina, fargaire, pagà als oïdors de comptes municipals la suma de 18 lliures, 6 sous i 8 diners. Tanmateix, el contracte fou fet abans de la finalització de les obres de l'edifici, circumstància que hem d'atribuir al fet que el mateix Alsina participà de manera directa en el disseny del martinet i de l'obrador.

El 16 de juliol de 1690 el Consell de la Vila volia canviar d'arrendador de la Farga d'Aram. El contracte d'arrendament acabava pocs mesos després, per Sant Martírià. L'arrendador de la farga –tot i que no s'esmenta, caldria pensar que es tracta del fargaire Joan Alsina– tenia fama d'haver fet negoci amb el fargaire de Borgonyà, per remetre als banyolins a la seva farga: «[...] no volent servir los qui hi venen a fragar sino que los remet a la altra farga», és a dir, a la farga de Borgonyà. El Comú decidí aportar a la farga municipal 3 quintars d'aram per cada nou arrendament, i la possibilitat d'ampliar aquesta quantitat a 10 o 12 quintars. Dos dies després (18 de juliol de 1690) la farga («arrendament del martinet») fou arrendada a Abdon Ponsí per un temps de quatre anys, a raó d'11 lliures per any.

Figura 5
Interior de la Farga d'aram (fotografia d'Esteve Palmada).

A partir de finals de 1690 l'edifici fou llogat pel preu de 90 lliures anuals a Francesc Bernich, calderer de Girona, establert al veí poble de Borgonyà (Lluch; Moner; Privat, 1994). En les actes municipals són evidents les queixes de Bernich per la manca d'aigua al rec Major, necessària per fer girar la roda hidràulica. Finalment el 8 de juliol de 1703 es convocà una reunió de tots els jurats per tal de fer efectiva la venda de la farga d'aram de la vila, que, segons indica el document, estava molt enrunada després de dues dècades: «En la qual promenade se ha proposat si vendria, o, no la farga que la present vila te derruhida en lo terme de la present vila per preu de vuyt centas lliuras barceloneses francas per la vila y los sobre dits menas Narcis Cabanellas y Narcís Coll ha resolt que fes diligencia en beurer si si trobaria mes y que quant no se trobás son de sentit ques lliuria en ex preu» (ACPE, Fons Ajuntament Banyoles, Llibre del secretariat de la Universitat de la Vila, 1688-1734, L9, f. 84). Finalment el dia 24 de juliol de 1703 es va fer l'acte de venda de la farga d'aram de la vila de Banyoles a favor de Miquel Bernich, d'ofici calderer, aleshores habitant de Borgonyà, pel preu de 850 lliures barceloneses. La venda incloïa «farga, casa, hort i eines», a més del pagament dels diferents censals de la farga. En aquest darrer document Miquel Bernich és citat com a «paroler de Borgonyà»³¹.

.....
³¹ Els Bernich es formaren en l'ofici del treball del coure en la veïna farga d'aram de Sant Joan de Borgonyà.

El dia 31 de març de 1771, en la notaria d'Antoni Ferrer i Noguera, notari de la vila, es formà una societat entre Francesc Bernich, fargaire del Terme de Banyoles, i Miquel Torrent, apotecari i apoderat de Bernich, i per altra part Josep Coll i Padrés, veí i negociant de la ciutat de Cadis, abans a la ciutat de Vera Cruz de la Nova Espanya. La societat fou formada per un període de vuit anys per a la fabricació de coure, i cadascun dels socis havia d'aportar la quantitat de 1000 lliures. També surt esmentada la companyia anterior que fou fundada entre Francesc Bernich i Narcís Serratosa, paraire, i Jacint Domènech, negociant de la vila de Banyoles, recentment dissolta, però que encara tenia deutes per pagar. Aquesta societat havia estat fundada l'any 1769.

En el document de fundació de la companyia apareix el sistema de producció de la Farga d'Aram, amb la compra de coure roseta per ser fargat amb el mètode de la copa. Més endavant, s'anomena la matèria primera necessària per fer-la funcionar, com el carbó i el coure, com també s'indica el preu del producte manufacturat: [...] «i dicho Bernich en tener corriente dicha farga con bastante provision de carbon mozos pagar salarios i demas necesario por la llena habilitacion de dicha farga, otro si que se obligó dicho Bernich en pasar en el almalzen a tomar los alambres rosetas que se le entregasen i volverles despues a quedar las disminuciones pagadas i abonadas al precio de ocho libras diez sueldos que por quintal se obligó pagarle dicho padres de fargadura de copa al tiempo de la entrega al almalzen rebajada la disminucion la que se contará al precio corriente de la roseta i las fargaduras se pagaran solo de peso resultante en copa» (ACGAX, Registre d'hipoteques de Besalú, 10, 1775, f. 149-150).

Més endavant, s'indica el preu de la fargada de copa de coure a 4 lliures i 5 sous, establert a partir dels preus similars a la ciutat de Barcelona. Padrés al principi pagava la meitat de preu de la fargada de coure, fins a la fi del primer balanç de la companyia. Bernich també tenia el dret de fabricar fins a tres calderes de sabó³² durant aquesta societat: «Otro si que reintegrandose de las dos mil libras que de pronto paga dicho Bernich se obligó dicho Sor. Padrés a no perceber mas de la mitad del precio de las fargaduras de roseta a copa que son quatro libras cinco sueldos sacadas las disminuciones la otra mitad la dexaria en pago de dichas deudas como parte le toque de beneficio en el primero de primeros balances hasta quedar reintegrado en el adelantamiento que por el fin referido hizo a mas de dicho capital i satisfecho en lo dicho deberá el ador. pagar a dicho Bernich integramente las fargaduras i al tiempo del balance lo que huviere a beneficio otro si que durante dicho tipo se abdicó dicho Bernich de fargar o hacer fargar por su cuenta ni otra persona si solo por el de la compañía segun las ordenes del ador. o por cuenta del dicho Sor. Padrés quedandose solo la facultad de hacer fargar por su cuenta solo hasta tres calderas de hacer jabon durante dichos años i si se proporcionare la ocasion durante dicho tiempo de hacer fargar otra caldera no podrá hacerlo sin premiso de dicho Padrés i por cuenta de dicha compañía segun entre ellos acordasen» (ACGAX, Registre d'hipoteques de Besalú, 10, 1775, f. 150).

.....

³² A Banyoles durant el set-cents eren actives algunes saboneries en el raval de Sant Pere.

Cada any Bernich es comprometia a fabricar entre 200 i 300 quintars de coure procedent d'Amèrica: «Otro si que el expredicho Bernich se obligó en cada un año ducientos cinquenta a tres cientos quintales de roseta del cobre que viene de america en barras o panes i si alguno de aquellos fuese de mala calidad deva hacenser roseta por los obreros i que siepre que el dicho Padres quiera hacer dicho negocio por su cuenta i de propio dinero i no del fondo de la compañía i pagando al dicho Bernich segun aia entregando la roseta a razon de seis libras cinco sueldos por quintal que resultase de roseta y respeto de que con dicho van comprendidas las diminuciones tenga de cobre se obligó dicho Bernich en bonificar las que sean de la farga-duras contando el cobre a razon de seis sueldos la libra». Si es volia augmentar la producció, era el mateix Padrés qui posava el coure per fargar del seu capital, portant la matèria primera d'Amèrica i venent la roseta del coure a la ciutat de Barcelona; en aquesta sobreproducció el preu pel quintar de copa era de 8 lliures i 10 sous, i el preu de la roseta era de 6 lliures i 5 sous, sempre que no augmentés el preu del carbó. També es va permetre que els calderers poguessin portar coure vell a la farga: «[...] fue acordado tambien que deva admitirse el cobre viejo que trahen los caldereros por via de comercio i no de compra segun el estilo hasta oi observado pagando aquellos nueve libras por quintal de fraga que en el caso de parecer bien al dicho Torrent administrador ponen en fondo de dicha compañía mil libras pueda ponerlas i en este caso sera el capital siete mil libras i de su producto se dividira en siete partes i en esta forma i con las condiciones dichas prometieron ambas partes cumplir lo acordado» (ACGAX, Registre d'hipoteques de Besalú, 10, 1775, f. 150-151).

D'altra banda, l'any 1794 Maria Bernich i Rabassa, vídua d'Antoni Bernich, fargaire del Terme de Banyoles, féu un detallat inventari on es troben descrites cadascuna de les estances de l'habitatge familiar, com també l'obrador de la farga amb les seves eines. Precisament en la fàbrica de coure, a la planta baixa, és on van ser inventariats tots els elements i eines que perduraven de la farga d'en Bernich a les darrerries del set-cents, i es corrobora que aquesta tenia aleshores dues manxes, dos martinets amb els seus respectius malls i encluses en no gaire bon estat, i un total de quatre rodes hidràuliques:

En la fabrica de dita Farga

Primo un balanse de fusta ab romana usat.

Item quatre estacas de ferro de treballar de caldarer part dolentas y part usadas.

Item alguns martells de ferro y soldados y una llossa tot per treballar de caldarer part usat y part dolent.

Item una enclusa de caldarer usada.

Item la fornat y manxa de caldarer dolenta.

Item dos llossas de ferro dolentas.

Item tres vriquets usats.

Item sinch estanallas entre planas y tortas usadas.

Item dos altres estanallas dolentas.

Item dos palas de ferro una de usada y altre dolenta.

Item dos beyts y dos escura de fochs usats.

Item dos mays ab encluses, y manechs, lo un dolent y lo altre molt usat.

Item quatre rodas per los mays y manxas tres de usadas y una dolenta.

Item dos manxas una de usada y la altre dolenta.

Item una porcio de motllos de terra de totes qualitats part de usats y part dolents.

Item set estisoras entre grossas y petites ço es sinch de usadas y dos de dolentas.

Item tres malls de maya usats.

Item un parpal de ferro.

Item dotze masses de fusta per aplana part dolentas y part usadas.

Item una aixà y un aixol molt usat tot.

Item una fanga tres axats una destràl y tres tascons de ferro usat tot.

Item un partit de ferro vell de varias qualitats.

Item quaranta samals de carbo de pi.

Item una serra dolenta y quatre barrinas grossas usadas.

Item lo morral del may.

Item en la basia de dita Fraga varias fustas per compondrer algunas cosas de dita Farga.

(AHG, Fons notarial de Banyoles, Anton Ferrer i Noguera, *Manuale*, 1793-96, BA1-9, f. 58).

Conclusions

Els recs de Banyoles van ser usats des d'època medieval com a força motriu per moure una gran varietat d'edificis industrials, i les seves aigües també eren aprofitades en les activitats artesanes. Aquest conjunt d'edificis industrials evolucionen i es transformen al llarg dels segles XIV al XVIII. Sovint foren transformats pel desgast o abandó i, en altres casos, modificats en la seva maquinària i el seu funcionament per un canvi en aquesta producció industrial. L'oferta i la demanda marcaren la seva vida útil. A tall d'exemple, es constata sovint la transformació de fargues en molins paperers (farga d'en Vedruna, Farga d'Aram) o bé de molins fariners en molins drapers, com també en temps de guerra en molins polvorers, sobretot al llarg del segle XVII a causa de les contínues guerres amb França. Tanmateix una gran majoria de molins fariners van perdurar durant molts segles, pràcticament sense canvis importants en el seu ús, com el cas del molí de can Boada o de la Via, cal Moliner o el molí Rabassa, que fou enderrocat al dinou.

Durant la baixa Edat mitjana i fins a inicis de l'època moderna Banyoles encapçala una important indústria drapera de la llana gràcies al cabal continu dels recs de l'estany. Dins i fora la muralla de la vila són habituals els molins de retòrcer la llana i els tints, estratègicament emplaçats en els salts d'aigua, en un urbanisme atapeït format en època baix medieval, molts d'ells només coneguts mercès a les fonts documentals. La propietat dels molins drapers i dels tints era majoritàriament al segle XVI en mans de nissagues de rics paraires, i els obradors foren arrendats a mestres tintorers o moliners. Malauradament, s'ha de lamentar que un gran volum de documentació notarial és avui desapareguda i no ens permet resseguir l'evolució històrica d'aquests edificis industrials fins ben entrat el segle XVIII. A més, la immensa majoria d'aquests edificis avui són del tot desapareguts.

Durant el segle XVII, la producció industrial en els recs es diversifica amb molins esmoladors, polvorers (a causa de la necessitat de pólvora per a armes de foc i dels conflictes bèl·lics amb França), fargues i l'aparició dels molins paperers a principis del sis-cents a la vila de Banyoles, amb estrets lligams amb la parròquia de Borgonyà (vall del Terri). La llana de mica en mica deixa de ser rendible i els molins de retòrcer han d'aturar la producció. A partir de mitjan se-

gle XVIII, apareix una important indústria d'indianes centrada a la vila de Banyoles, amb els Serratosa o els Colomer, que quedà estroncada després dels estralls de la Guerra del Francès a inicis del dinou. També es constata la desaparició de bona part del patrimoni industrial als darrers anys. L'aprofitament de molts molins fariners amb centrals hidroelèctriques malmeté l'edifici preexistent i el seu obrador, i més recentment la poca valoració històrica del patrimoni industrial –fruit també d'un desconeixement històric– ha provocat la destrucció d'una part important de molins i fàbriques, com podria ser el cas dels molins Masmitjà i Serratosa (després adoberia Pujol) o cal Nocaire. Sortosament, en la darrera dècada a la vila de Banyoles s'ha fet un seguiment arqueològic d'alguns d'aquests edificis, com per exemple, a cal Moliner³³.

.....
³³ A més de les referències citades a tot l'article, s'han utilitzat les següents:

ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de memòries escrit a mà de Mn. Pere Prats, L3.

ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Actes, 1789-1791.

ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre dels privilegis de la present vila, 1570-1757, L2.

ACPE, Fons Ajuntament de Banyoles, Llibre de comptes, 1630-1743, 52, 4/1.

ACPE, Fons familiar Colomer, Patrimoni, 1675-1799.

AHG, Fons notarial d'Esponellà, Salvador Joals, *Manuale*, 1755, ES 59.

AHG, Fons notarial d'Esponellà, Damià Conques, Manual, 637-39, ES 12 bis.

AHG, Fons notarial de Banyoles, Esteve Plana i Antiga, Manual, 1770-1772, BA2, 6.

Arxiu de la Corona d'Aragó, Monacals d'Hisenda, vol. 940 i 956.

Arxiu familiar Manresa, Fons documental Lluís Martí, Banyoles, lligall sense numerar.

BIBLIOGRAFIA

- ABELLAN, Joan Anton (2011). «Quan l'aigua fa farina». *Les Garrotxes*, núm. 7, p. 42-43.
- ABELLAN, Joan Anton; GRABULEDA, Josep (2012). *Els senyors de Banyoles. Els abats del monestir de Sant Esteve*. Banyoles: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany.
- ALSÍUS I TORRENT, Pere (1895). *Ensaig Històrich sobre la Vila de Banyolas*. Banyoles: Estampa de F. Mateu i X. Vilardell.
- CLARA, Josep (1983). «Notícia de la farga de Banyoles durant el segle XVI». A: *Amics de Besalú. Assemblea d'Estudis del seu comtat*. Besalú: Amics de Besalú, p. 189-192.
- CONSTANS, Lluís G. (1981). *Expansió urbana de Banyoles: Manuscrits inèdits IX*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals.
- (1987). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. II. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals.
- (1991). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. IV. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals.
- (1992). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. V. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals.
- DONAT, Lúdia; SOLÀ, Xavier (2003). *Els molins*. Girona: Diputació de Girona. (Quaderns de la Revista de Girona; 108).
- GRABULEDA, Josep [et al.] (2007). *La plaça Major de Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles: Diputació de Girona. (Quaderns de Banyoles; 8).
- LLUCH, Rosa; MONER, Jeroni; PRIVAT, Lluís (1994). «La farga de Banyoles: història, arquitectura i funcionament». A: *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1992-1994*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 141-172.
- MADURELL, Josep Maria (1968). «L'abat de Banyoles i els seus molins». A: *Amics de Besalú. I Assemblea d'Estudis del seu comtat*. Barcelona: Amics de Besalú i el seu comtat, p. 99-10.
- (1972). *El paper a les terres catalanes: contribució a la seva història*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- MONER, Jeroni (1997). «L'edifici de la farga d'aram de Banyoles». A: *Fargues de ferro i fargues d'aram. Història, geografia i aspectes tecnològics*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. (Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles; 18), p. 110-116.
- PALMADA, Guerau (2009). *La muralla de Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles: Diputació de Girona. (Quaderns de Banyoles; 10).
- PALMADA, Guerau [et al.] (2005). *El Patrimoni del Pla de l'Estany. Inventari històric i arquitectònic de la comarca*. Banyoles: Consell Comarcal del Pla de l'Estany.
- PLANTÉS, P. (coord.) (1985). *La Concòrdia sobre les Aigües de l'Estany*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- PUNCERNAU, Carles (2012). «La pólvora i el seu ús. Els molins polvorers a Banyoles». *El Pla de l'Estany*, núm.72, p. 30-32.
- RIGAU, Anton Maria (2001). *El teixit de la memòria (1946-2000)*. Banyoles: Rigau Editors.

SOLÀ-MORALES, Josep Maria (1956). «Un manuscrito genealógico del notario bañolense Pedro Prat (1596)». A: *Cuadernos del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1956*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 62-77.

TERRADAS, Dolors (1985). «Aproximació a un exemple d'industrialització no reeixit: Banyoles 1700-1900». A: *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1980-1984*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals, p. 145-169.

TORRES, Xavier (2001). «La ciutat de Girona a l'època moderna: de la capital del drap a plaça forta». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XLII, p. 25-44.

VILA, Assumpció (2003). «El molino Torras de Banyoles». A: *Actas del V Congreso Nacional de historia del papel de España*. Sarrià de Ter: Ajuntament de Sarrià de Ter, p. 535-538.

VILARDELL, Joan (1994). «Els draps de Banyoles. Notes històriques». A: *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles 1992-1994*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 99-112.

SIGLES DELS ARXIUS

- ACA Arxiu de la Corona d'Aragó
ACPE Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany
ADG Arxiu Diocesà de Girona
AHG Arxiu Històric de Girona
ACGAX Arxiu Comarcal de la Garrotxa

El Patronat Francesc Eiximenis
de la Diputació de Girona
és la xarxa de centres d'estudis
que impulsa la recerca local i
contribueix a l'estudi i a la difusió
del patrimoni cultural i natural
de les comarques gironines.

Centres adscrits

Institut d'Estudis Gironins
Institut d'Estudis Empordanesos
Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles
Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca
Amics de Besalú i el seu Comtat
Associació Arqueològica de Girona
Institut d'Estudis Ceretans
Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès
Institut d'Estudis del Baix Empordà
Centre d'Estudis Selvatans
Associació Mirmanda
Centre d'Estudis Tossencs
Associació d'Història Rural de
les Comarques Gironines

Pujada de Sant Martí, 5 / 17004 Girona / Tel. 972 18 50 00 / Fax 972 20 80 88 / eiximenis@ddgi.cat / www.ddgi.cat/eiximenis

Patronat Francesc Eiximenis
de la **Diputació de Girona**

Aigua i ciutat: els recs de Banyoles, història i futur

La vida de Banyoles va lligada a l'estany des que l'abat Bonitus va fundar el monestir de Sant Esteve i els monjos van iniciar la construcció dels recs per treure'n profit. L'aigua i les infraestructures hidràuliques han tingut un paper fonamental en el desenvolupament i en la configuració de la ciutat, i l'ús i la propietat de l'estany sovint han estat conflictius. Per la singularitat i la importància del tema, el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles i la Universitat de Girona hi van dedicar el Col·loqui de Tardor del 2013 sota el títol «Aigua i ciutat: els recs de Banyoles, història i futur». Aquest volum aplega quatre de les cinc ponències que s'hi van presentar.

El llibre s'inicia amb el text «L'aigua, recurs bàsic abundantment escàs», en el qual Ramon Folch exposa la condició de bé estratègic i escàs de l'aigua i denuncia el malbaratament que se'n fa. A continuació Jeroni Moner, amb la ponència «L'aprofitament de l'aigua de l'estany de Banyoles: els recs en la formació de la ciutat», fa un recorregut pels recs i la incidència que han tingut en el desenvolupament urbà i econòmic de la ciutat des de l'època medieval fins a l'actualitat. Lluís Pau amb la ponència «L'aigua com a conflicte legal. Perspectives històriques i de present» detalla els conflictes legals que ha generat l'ús de l'aigua de l'estany i l'evolució jurídica de la seva titularitat. Tot seguit, Lidia Donat i Xavier Solà amb «Els molins: construccions, tipologies i usos» ens donen a conèixer els diferents tipus de molins, especialment els hidràulics atès el tema del Col·loqui, i Guerau Palmada amb la ponència «Molins, tints i fargues dels recs de Banyoles (segles XIV-XVIII)» explica de manera detallada els que hi havia hagut a Banyoles.

Aquest nou volum de la col·lecció «Quaderns» aporta informació nova, clara i rigorosa que ajuda a conèixer millor la relació entre l'estany i la ciutat de Banyoles i la importància de l'explotació de l'aigua a partir dels recs en l'evolució de la ciutat.

ISBN: 978-84-617-1316-5

Patronat Francesc Eiximenis
de la **Diputació de Girona**

www.ddgi.cat/eiximenis

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudis de Parla Catalana